

פעמים

136

בוכארה ואפגאניסתאן

העורך: אבריאָל בר־לבב
עורך משנה: מיכאל גלצר
מזכיר המערכת: יאיר עדיאל

מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

5	הפעם בפעמים	
	החיים הדתיים בקהילה היהודית הבוכארית במרכז	יעקב רואי
9	אסיה הסובייטית לאחר מלחמת העולם השנייה	
	כל אשר מביאה המיילדת – רוחץ המתים לוקח: לידה	צילה זן־בר צור
45.	ומוות במעגל החיים של יהודי אפגאניסטאן	
	זהות קבוצתית, קולוניאליזם וציונות: יהודי בוכארה	חן ברם
109	יהודי ההר בראי שמותיהם הקבוצתיים	
	תמורות בשפתם של יהודי בוכארה: משפה עדתית	זאב לוי
145	לשפה לאומית ובחזרה	
175	ארון הספרים של רב יהודי באפגאניסטאן	יצחק בצלאל
	עיונים וביקורת	
	וקצת מהם נכנסו להאלמלאח ושללו ובזזו אותנו:	יגאל שלום ניזרי
	על ההתניה המסורתית ועיצוב תודעת האסון	
203	בחקר הפרעות בפאס.	
	פעלים	
227	המרכז לחקר יהדות בוכרה במכון בן־צבי	

החיים הדתיים בקהילה הבוכארית במרכז אסיה הסובייטית לאחר מלחמת העולם השנייה

האוכלוסייה היהודית במרכז אסיה הסובייטית נחלקה לשתי קהילות נבדלות. האחת, הבוכארית, התגוררה במרכז אסיה מימים ימימה, והאחרת, האשכנזית, הגיעה לאזור בעקבות הכיבוש הרוסי במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. שתי הקבוצות דיברו שפות שונות לחלוטין וניהלו אורחות חיים שונים. כל קבוצה אחזה בנוסח תפילה ובדרך פולחן משלה, ומטבע הדברים הן פקדו בתי כנסת נפרדים.¹

* מאמר זה הוא תרגום מורחב קמעה של מאמרי-רואי, החיים הדתיים. אני אסיר תודה לעורכי הספר, אינגבורג בלדאוף, משה גמר ותומס לוי, על רשותם להדפיס את המאמר מחדש. כמו כן ברצוני להודות לכל היהודים הבוכארים אשר העניקו לי מזמנם וענו על שאלותי.

¹ זה היה הכלל, והשלטונות תיעדו זאת. ראו למשל: א' מורטוזוב, דו"ח על עבודת המחלקה לדתות מזרחיות – הדת המוסלמית, היהודית והבודהיסטית – במועצה לענייני דתות, 17 במרס 1952, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 81, עמ' 55. התייעוד המצוי, בעיקר דו"חות של נציגי המועצה לענייני דתות מכל בירות הרפובליקות והמחוזות, כולל מידע מועט

קהילות ובתי תפילה

מלחמת העולם השנייה נשאה עמה למרכז אסיה זרם נכבד של יהודים; הם מצאו שם מקלט, ורבים מהם נשארו בטריטוריה זו גם לאחר תום המלחמה. עם זאת הרוב מתוך תריסר הקהילות היהודיות (*evreiskie religioznye obshchiny*) אשר פעלו באזור זה באופן רשמי בעשר השנים שלאחר המלחמה, היו קהילות של יהודים בוכארים. במקרים מסוימים, ככל הנראה כתוצאה מצמצום מספר הקהילות הרשמיות, חברו יחדיו יהודים בוכארים ואשכנזים באותה קהילה או לכל הפחות התפללו באותם מתחמים.² נוסף על בתי הכנסת אשר נרשמו על פי חוק, היו מספר קהילות, לפחות חלקן של יהודים בוכארים, אשר פעלו ללא רישום. הללו התפללו בדרך כלל בבניינים ששכנו בהם בעבר בתי כנסת אך הם נסגרו בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. כמו כן היו מקומות שנתקבצו בהם מניינים לתפילה בכתיים פרטיים בעיקר בימי חג ומועד. מניינים מסוג זה התקיימו לא רק בערים שלא היה בהן בית כנסת רשמי כי אם גם

על הקהילות היהודיות במרכז אסיה. ייתכן שנוציגי המחלקה מיעטו לדווח על הקהילות היהודיות מפני שהן לא היוו איום ממשי על החוק, על הסדר או על ההתנהלות היום יומית של החיים. בכך נבדלו הקהילות היהודיות מאלו המוסלמיות, שהיו להן תומכים רבים, ושמשכו לשורותיהן את הדור הצעיר באוכלוסייה הילידית האפונימית. ומכל מקום נראה כי במקרים רבים חוסר ההתייחסות לקהילות היהודיות נבע מרפיון ידיהם של אותם נציגים.

בשנת 1952 פעלו באורח רשמי במרכז אסיה שלושה עשר בתי כנסת. שמונה מהם פעלו באוזבקיסטאן: שלושה בטשקנט, אחד בבוכארה, אחד בסמֶרְקַנד ושלושה בערים של עמק פֶּרְגַּאנָה: קוֹקַנד, אַנְדִּיג'אן ונֶמַנְגַּאן. שלושה בתי כנסת פעלו בתג'יכיסטאן: שניים בסטלינבאד/דזשאנבֶּה ואחד בלֵינְבַּאד/חוג'אנֶד. בקירגיזסטאן פעל בית כנסת אחד, וכך אף בקזחסטאן. אחד מבתי הכנסת בטשקנט היה אשכנזי; בית הכנסת בפּרוּגֶזְה/בִּישְׁקֶק, בירת קירגיזסטאן, שימש משכן משותף לקהילה הבוכארית ולזו האשכנזית; וגם לבית הכנסת בקוקנד יוחסה פעילות משותפת של יהודים בוכארים ואשכנזים. ראו: רשימת בתי הכנסת הפעילים הרשומים, 1 ביולי 1952, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 27, עמ' 63-66. ב־1 בינואר 1949 נרשם כי באוזבקיסטאן היו עשרה בתי כנסת. נראה כי שלושה מהם נסגרו בשנת 1949, ואחד מהללו נפתח מחדש מאוחר יותר. ראו: נ' טאגייב, סקירה של הדת היהודית בשנת 1948, 18 במרס 1949, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 23, עמ' 20; מ' בירמן, תזכיר קצר על הדת היהודית, 17 בנובמבר 1949, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 61, עמ' 153.

בכירות הרפובליקה³ ובערים נוספות שפעלו בהן בתי כנסת מוכרים. למשל בסמך־קנדה היו לפחות שלושה מניינים בחגים בתשרי תשי"ב.⁴ לעתים היה למניינים משכן קבוע בבית אחד המתפללים, ולעתים נאלצו לנדוד מבית יהודי אחד למשנהו.⁵ הקהילות הבלתי רשמיות ואף המתפללים במסגרת המניינים נזקקו לרוב לשירותים של קהילות רשמיות או של רבנים ששימשו בהן.⁶ בנבוי

3 יש דיווח על חמישה מניינים כאלה אשר פעלו בטשקנט בשנת 1950, ואחד עשר מניינים אשר פעלו שם בשנת 1951. ראו: ח"נ איסקנדרוב אל א"ו פוליאנסקי, 18 בדצמבר 1950, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 131, עמ' 95; מורטוזוב, דו"ח על עבודת המחלקה לדתות מזרחיות במועצה לענייני דתות, 17 במרס 1952, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 81, עמ' 66. אף באחד מן המסמכים לא צוין כמה מן המניינים התפללו על פי הנוסח הבוכארי, וכמה על פי הנוסח האשכנזי. בשנת 1955 פעלו שלושה בתי כנסת בלתי רשמיים, אחד מהם תואר כאשכנזי, וניתן להסיק מכך כי בשני האחרים התפללו יהודים בוכארים. את האחד מהם פקדו מאה מתפללים ואת האחר שלושים. ראו: איסקנדרוב אל פוליאנסקי, ג"ס סולטנוב וח"ג גוליאמוב, 27 באוקטובר 1955, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 174, עמ' 78. כאשר נפתח מבנה חדש של בית כנסת בטשקנט באמצע שנות החמישים, נאמר כי מספר המניינים פחת בהרבה. ראו: ו"א קורודוב, דו"ח המועצה לענייני דתות לשנת 1973, 3 באפריל 1974, TsKhSD, חטיבה 5, רשימה 67, תיק 115, עמ' 198. יש בתיעוד בלבול מסוים בשימוש במונח בתי כנסת בלתי רשמיים: היו פקידים שנקטו מונח זה רק לציון קהילות אשר התפללו במבני ציבור אשר היו בתי כנסת בעבר, ואחרים השתמשו בו גם לציון מניינים אשר פעלו בבתי פרטיים.

4 רוסלב אל איסקנדרוב, 7 בדצמבר 1951, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 135, עמ' 100-101.

5 כך היה במניין אשר פעל בפרנוזה. ראו: יארקוב, עמ' 129-130.

6 צוין כי פעילותו רחבת ההיקף של הרב של בית הכנסת בבוכארה נובעת 'בחלקה מן העובדה שאין באזורים אלה שום רב אחר של בית כנסת הפועל באופן רשמי'. יהודים שחיו בערי מחוז בוכארה, שלא היו בהן בתי כנסת רשמיים, נהגו לפקוד בחגים את בית הכנסת בבוכארה. ראו: נ' אצ'ילוב אל פוליאנסקי, איסקנדרוב, מחמודוב, ונמזוב, 28 באפריל 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 198, עמ' 33. לדברי יארקוב קהילות בלתי רשמיות מעין אלו התקיימו במספר ערים קירגיזיות, ובייחוד בטוקמק, קרקול, אוש, קרה-בלטה וקנט. ראו: יארקוב, עמ' 131. כך היה גם בג'לאלבאד שבקירגיזסטאן, שבית הכנסת הבלתי רשמי הראשון בה

שבאזובקיסתאן הציגה הקהילה את עצמה כשלוחה של בית הכנסת של העיר בוכארה, ורב הקהילה בנבוי, אשר שימש גם שוחט ומוהל, נרשם ברשומות כעוזרו של רב בית הכנסת של בוכארה.⁷

גורלן של קהילות היהודים הבוכארים, כגורלן של כל הקבוצות הדתיות, היה במידה רבה פועל יוצא של המדיניות הדתית ההפכפכה של השלטונות הסובייטיים. לאחר סיום מלחמת העולם השנייה, בשנים 1944-1947, ננקטה מדיניות ליברלית באופן יחסי. מאמצע שנת 1947 עד נובמבר 1954 ננקטה מדיניות מחמירה יותר, ולאחר מכן, עד שלהי שנת 1957, שררה שוב אווירה חופשית יותר. בשנים הבאות, עד סוף תקופת שלטונו של ניקיטה חרושצ'וב, באוקטובר 1964, דוכאו החיים הדתיים במידה הרבה ביותר בכל התקופה הנדונה. חוסר הסובלנות והדיכוי הפעיל אשר אפיינו שנים אלה התרופפו בהדרגה החל משנת 1965, אך רק בעידן הגלסנוסט של מיכאיל גורבצ'וב ניתן לדבר על סובלנות אמיתית כלפי הדת. מאמצע שנות השישים עד שלהי שנות השמונים עדיין נתפסה הדת כאופיום להמונים וכאחד משרידי הקפיטליזם אשר האידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית שאפה לחסל.

מן התייעור עולה כי יהודי בוכארה, וכן יהודי גאורגיה, היו בדרך כלל פעילים מבחינה דתית יותר מאשר האשכנזים (ולא רק מאלה במרכז אסיה).⁸ בדיווח מבוכארה צוין כי למעט חריגים מסוימים, האוכלוסייה היהודית בעיר, וכן זו שבקרמנה שבמחוז בוכארה, שפעלה בה באופן סדיר קהילה בלתי רשמית, הקפידו על קיום הפולחן והחגים היהודיים.⁹ נראה כי זיקתם של היהודים הבוכארים למסורת הייתה אכן חזקה מזו של מרבית היהודים האשכנזים

אולץ לסגור את שערו, אך תחתיו קם בית כנסת בלתי רשמי שני. ראו: שם, עמ' 110-111.

7 א' ברינסקאיה אל קורוידוב (סוף מרס – תחילת אפריל 1968), GARF, חטיבה 6991, רשימה 6, תיק 153, עמ' 111. השלטונות המקומיים לא נקטו צעדים נגד פעילותו של הרב של נבוי. אדרבה, הם העניקו לגיטימציה לפעילותו בכך שדרשו ממנו תשלום מס שנתי.

8 ראו למשל: ל"א פריחודקו ונ' אבנשייב, סקירה קצרה של הדת היהודית בשנת 1950, 18 במאי 1951, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 73, עמ' 31-32. מחברי הסקירה תיארו את הפעילות הגוברת בקהילות היהודיות לקראת חגי הסתיו, וציינו כי הדבר חל בעיקר על שתי הקבוצות שאינן אשכנזיות. על הקהילה היהודית הגאורגית ראו למשל: באזובה.

9 ראו: אצ'ילוב אל פוליאנסקי, איסקנדרוב, ג'ומייב ונמזוב, 20 באוקטובר 1955, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 181, עמ' 156-157.

שהתגוררו בחבל ארץ זה. הם שמרו על אופיים הדתי של הטקסים היהודיים, בייחוד אלה הקשורים למעגל החיים. על פי עדויות מקהילות בוכארות שונות כמעט כל היהודים הבוכארים הקפידו על קיום הטקסים הללו.¹⁰

בהקשר זה ראוי לציין כי רוב היהודים הבוכארים גרו בתקופה הנדונה ברובע היהודי המסורתי (mahalla) של עריהם. אמנם גם מוסלמים התגוררו ברבעים אלה, אך העובדה שיהודי העיר התרכזו בהם סייעה לקהילות היהודיות הבוכארות לשמר מאפיינים מסורתיים רבים, בעוד יהודים שהתגוררו בסביבה מודרנית יותר, שבה רוב שכניהם היו לא־יהודים, לא יכלו לעשות זאת. בתחום הרובע המסורתי היו בדרך כלל בית כנסת פעיל ובית עלמין.¹¹ בסמרקנד ובבוכארה יהודים אשר התגוררו ברובע המסורתי לבשו בחגים היהודיים בגדי חג ונהגו לערוך ביקורים זה בביתו של זה.¹²

מרבית בתי הכנסת אשר פעלו באורח רשמי בשנים 1944–1947 היו פעילים גם קודם לכן (כל בתי התפילה של החתות השונות אשר נרשמו בשנים אלה יכלו להגיש בקשה להכרה רשמית על כסיס העובדה שהם כבר קיימים ואף פועלים למעשה, או על רקע מציאותם של מספר מאמינים אשר מצריך ייסודה של קהילה חדשה).¹³ עם זאת כאמור רק קהילות בוכארות יהודיות מעטות

10 ראינו את עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2007, ועם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007. בשנת 1952 דיווחה קהילת קוקנד שבטמק פרגאנה, אשר מנתה 270 חברים, על קיום שמונה חתונות, עשרים ושלוש לוויות וחמישה עשר טקסי ברית מילה. על טקסים דתיים שהתקיימו במסגדים ובבתי הכנסת של מחוז פרגאנה ראו: דיווח על השנים 1951–1952–1953 (ינואר 1954), TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 170, עמ' 22. בשנת 1959, כאשר כבר התנהלה המערכה האנטי־דתית של חרושצ'וב, דיווחה הקהילה על שלוש חתונות ושתי לוויות בלבד. ראו: רחמוב אל ש' שירינבייב, 31 בינואר (1961), TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 86, עמ' 74. אין ספק כי מסיבות רבות לא דווח על כל הטקסים שהתקיימו, בייחוד כאשר גבר הדיכוי האנטי־דתי.

11 תייר, עמ' 22.

12 רסולב אל איסקנדרוב, 7 בדצמבר 1951, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 135, עמ' 101. שנים אחדות לאחר מכן בדיווח מסמרקנד על חג הפסח צוינו שוב בגדי החג של היהודים, בייחוד של מי שהתגוררו ברובע היהודי. ראו: ט' טשקנבייב אל פוליאנסקי, 6 באפריל 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 198, עמ' 16.

13 בכל מקרה היה על המבקשים להוכיח שברשותם מבנה שבו יתקיימו התפילות, שיש אדם אשר יוכל לכהן בתפקיד דתי,

הצליחו לקבל מעמד רשמי. בשיא הן מנו שמונה קהילות באוזבוקיסטאן, שלוש בתג'יכיסטאן ואחת בקזחסטאן.¹⁴ בבית הכנסת בפרוניזה (כיום בִּישֶׁקֶק), בירת קירגיזיסטאן פעלו שתי קהילות נפרדות, האחת אשכנזית והאחרת בוכארית. הקהילה הבוכארית ניהלה טקסי תפילה ייחודיים לה, לעתים באולם המרכזי בשעות אחרות מאלו שבהן התפללה הקהילה האשכנזית, לעתים בעזרת הנשים, ולפעמים בביתו של אחד מחברי הקהילה אשר התגורר בסמוך לבית הכנסת. יהודי בוכארי היה חבר הוועד המנהל של הקהילה.¹⁵ כמה מבתי הכנסת הבוכאריים הרשומים כללו גם קהילות אשכנזיות קטנות. למשל בקוֹקְנֵד שבאוזבוקיסטאן התפללו בפסח תש"י (1950) קרוב ל-200 יהודים בוכארים באולם הגדול, ושישים וארבעה יהודים אשכנזים התפללו באולם הקטן.¹⁶ גם בסמרקנד התפללה קהילה אשכנזית קטנה באולם קטן במתחם

ושיש לפחות עשרים חברי קהילה אשר מוכנים לקבל על עצמם את החזקת הבניין ואת הניהול התקין של הטקסים הדתיים.

¹⁴ ראו לעיל, הערה 2. בית הכנסת הרשמי היחיד בקזחסטאן בשנים הראשונות שלאחר המלחמה נמצא בקזיל־אוֹרְדָה, אשר מרבית יהודיה היו ממוצא בוכארי. ראו: ועידת הנציגים בקזחסטאן וקירגיזיסטאן מטעם המועצה לענייני דתות, 2 באוקטובר 1946, GARF, חטיבה 6994, רשימה 3, תיק 41, עמ' 60. לפחות קהילה נוספת אחת פעלה בקזחסטאן עד שנת 1948, בקזלי־נסק. ריאיון עם אברהם קלנדארוב, 18 באפריל 2007. פעילות הקהילה התקיימה בבית אביו של המרואיין.

הקהילה באלֶמְה־אֶטָה (אלמאטי) נרשמה כחוק בשנת 1956.
¹⁵ בשנים 1949-1950 נוהלה בשבתות תפילה עבור כמאה מתפללים אשכנזים ותפילה נבדלת עבור המתפללים הבוכארים שמונו בין ארבעים לשישים איש. ראו: יארקוב, עמ' 110. בחגים, כאשר בתי הכנסת והחצר היו מלאים עד אפס מקום, נהגו היהודים הבוכארים להתפלל בביתו של אחד מחברי הקהילה, אשר היה סמוך לכניסה לחצר בית הכנסת. בבוקר ראש השנה תש"א (1950) הם מנו בין שישים לשמונים מתפללים (אחד מהם היה קצין לובש מדים). בשמחת תורה התפללו כמעט שלושים יהודים בוכארים בסוכה אשר הייתה בחצר בית הכנסת ורקדו סביב שלושה ספרי תורה, בעוד אחיהם האשכנזים לועגים להם על שאינם מקיימים את הטקס על פי כללי המסורת המקובלת. ראו: ה' אחטיאמוב, מידע (סתיו 1955), TsGAPDKR, חטיבה 56, רשימה 5, תיק 1521, עמ' 200; אחטיאמוב אל מועצת השרים של קירגיזיסטאן והוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הקירגיזית, 13 במאי 1957, TsGAU, חטיבה 56, רשימה 5, תיק 1307, עמ' 165-166.

¹⁶ איזיגין אל פוליאנסקי ואיסקנדרוב, 12 במאי 1950, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 126.

בית הכנסת.¹⁷ נראה כי גם מן הקהילות שהיו חברים בהן רק יהודים בוכארים קיימו תפילות בו זמנית, באולמות שונים בבית הכנסת או בבניינים שונים שהיו בחצר. כך היה בוודאות בבוכארה ובמגלאן שבאוזבקיסטאן. החל משנות השישים התקיימו שני בתי הכנסת הרשמיים בדושאנבה שבתג'יכיסטאן באותו מתחם.¹⁸

טשקנט ודושאנבה היו הערים היחידות שפעלה בהן באורח רשמי יותר מקהילה אחת. הקהילה השנייה בעיר בוכארה נסגרה באופן רשמי בספטמבר 1945, אף כי היהודים המשיכו להשתמש בבית הכנסת לצורך פולחן.¹⁹ לפחות שני בתי כנסת אשר היו מוכרים באופן רשמי נאלצו לסגור את שעריהם בראשית שנות החמישים, אך דומה שהוסיפו לפעול ללא הכרה רשמית. ההכרה הרשמית נשללה משני בתי כנסת נוספים בראשית שנות השישים.²⁰ בית הכנסת בקוקנד נסגר באופן ברוטלי למדי: במרס 1961 אטמו השלטונות המקומיים את בית הכנסת ללא התראה והשליכו לרחוב את ספרי התורה ואת הרהיטים.²¹ מעניין כי שלטונות המחוז פנו למוסדות עיריית קוקנד בבקשה לפתוח מחדש את בית הכנסת, בטענה שנאטם באופן בלתי חוקי.²²

17 ראו: תייר, עמ' 20.

18 שירינבייב אל ק"ג גוליאמובה, 27 במאי 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 126, עמ' 111-112; חמידוב, תזכיר, 10 באוקטובר 1964, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 1463, עמ' 68. שירינבייב דיווח כי בבית הכנסת בבוכארה היו שלושה אולמות, שבכל אחד מהם הייתה במה לקריאת התורה, ובכל אולם היה אדם אחר שניהל את התפילה, אם כי רק אדם אחד מילא תפקיד זה באופן רשמי. נראה כי בראשית שנות החמישים שני בתי הכנסת בדושאנבה (שעדיין נקראה אז סטלינבאד) היו בשני מתחמים נפרדים. ראו: רשימת בתי הכנסת הפעילים הרשומים, 1 ביולי 1952, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 27, עמ' 15.

19 פוליאנסקי אל אמונוב, 8 במאי 1946, ראו: TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 84, עמ' 80. רק בשנת 1992 הוכרה באופן רשמי קהילה שנייה בבוכארה.

20 ראו דיווח על נסיעה למחוז פרגאנה: א"נ אנדרייב וק"פ טגירוב, 29 בנובמבר 1963, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 1423, עמ' 163.

21 שירינבייב אל הנציג למחוז פרגאנה מטעם המחלקה לדתות מזרחיות במועצה לענייני דתות, 7 באוגוסט 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 286, עמ' 23.

22 שירינבייב אל גוליאמובה, 9 באוגוסט 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 84. גישתו של שירינבייב, שהיה נציג המועצה לענייני דתות, תאמה את עמדת סגן ראש

באמצע שנות החמישים התכנסו מניינים לתפילה בחגי תשרי בכמה ערים באוזבקיסטאן,²³ אך קיומם היה תלוי על בלימה יותר מקיום הקהילות המוכרות, אף שחלקם החזיקו בבית כנסת משלהם והיה בהם מספר חברים נכבד, ומבחינה זו לא נבדלו בדבר מן הקהילות המוכרות הרשמיות.²⁴ בשנת 1956, בתקופה של ליברליות יחסית בכל הנוגע לדת, איבדה קהילה כזאת בקרמנה את בית הכנסת שלה. חבריה כתבו אל שלטונות מחוז בוכארה כי בית הכנסת 'נלקח מאתנו בכוח הזרוע' על ידי סוכני ממשל מקומיים, והקהילה נאלצה להתפלל ברחוב.²⁵ בעיר מרגלאן התקיימה קהילה בלתי מוכרת החל משנת 1951. בשנת 1961 נלקח ממנה בית הכנסת שלה באורח רשמי, אך הקהילה הוסיפה לתפקד וקיימה תפילות בשלושה בתים פרטיים וככל הנראה אף במתחם בית הכנסת, והיו שסברו כי סגירתו הרשמית של בית הכנסת דווקא העצימה את פעילותה של הקהילה. בשלהי שנת 1963, כאשר מנתה הקהילה 200 חברים, נעשה ניסיון להשיג הכרה רשמית בה אך הוא לא צלח.²⁶ נראה

המועצה במוסקווה שיש לנקוט אמצעים מתאימים בעניין סגירת בית הכנסת בקוקנד. ראו: ו' ריאזנוב אל שירינבייב, 26 ביולי 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 286, עמ' 24.

23 על מניינים מעין אלה בבוכארה, בפרגאנה ובאנדיג'אן ראו: פריחודקו אל י"ו גוסטב, 17 בנובמבר 1956, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 71, עמ' 107. לקהילת העיר פרגאנה היה מניין משלה; הוא עדיין היה פעיל בשלהי שנת 1963 ומנה כארבעים חברים. ראו: אנדרייב וטגירוב, 29 בנובמבר 1963, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 1423, עמ' 161.

24 פקידי המועצה לענייני דתות הכירו בעובדה זו. ראו: אנדרייב וטגירוב, 29 בנובמבר 1963, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 1423, עמ' 165. יש לציין כי הם טענו טענות דומות באשר לאגודות בלתי רשומות של בני דתות אחרות.

25 כך נכתב בהצהרה שחתמו עליה שמונה עשר יהודים ויהודיות מבוגרים, ואשר נשלחה לוועד הפועל המחוזי בבוכארה, 3 ביולי 1956, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 70, עמ' 61. העתק של מסמך זה נשלח אל הרב ש' שליפר, רב בית הכנסת הכוראלי במוסקווה, והוא העבירו אל פריחודקו במועצה לענייני דתות.

26 שירינבייב אל גוליאמובה, 9 באוגוסט 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 82-83; אנדרייב וטגירוב, 29 בנובמבר 1963, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 1423, עמ' 162. במאי 1953, ושוב בספטמבר 1954, הפצירה הקהילה בראש ממשלת ברית-המועצות ג' מלנקוב כי יורה לשלטונות המקומיים לספק להם מקום מוכר ורשמי, אך

כי לקהילות הבלתי מוכרות האחרות לא היו בתי כנסת משלהן בשום שלב בתקופה הנדונה במחקר זה. כך פעלו לדוגמה שתי קהילות בתורכמניסתאן. באחת, בעיר איאלוטין, היו בין שלושים לשמונים חברים, והם קיימו תפילות בכתיים הפרטיים ואירחו איש את רעהו לסירוגין. והקהילה האחרת התקיימה במארי והיו בה בראשית שנות השישים חמישה עשר או שישה עשר חברים, והם התפללו יחדיו באופן קבוע בשבתות.²⁷ השלטונות היו ערים לקיומם של רבים מן המניינים והקהילות הבלתי מוכרות, ואף על פי כן הוסיפו הללו לפעול לאורך שנים בלא שניסו להצר את צעדיהם.²⁸ שערי בית הכנסת בעיר שְהִרְסֵאבָּז שבאוזבקיסטאן נסגרו בשנות השלושים, ועד שנות השמונים לא פעל בה בית כנסת מוכר, אך לאורך כל התקופה התקיים בה מניין, והשלטונות המקומיים לא הפריעו לפעילותו.²⁹

בדרך כלל הקהילות לא היו גדולות מאוד. 1,100 מתפללים פקדו את שני בתי הכנסת הבוכאריים הרשמיים אשר פעלו בטשקנט כחגי תשרי בשנת תש"י (1949), ומספרם פחת לכ־950 בשנה שלאחר מכן.³⁰ כחגי תשרי בשנת תש"ב

הדבר לא נשא כל תוצאות. כדי לחזק את דרישתם הדגישו היהודים הבוכארים במרגלאן, כמו בקרמנה, כי כולם בגיל מתקדם וחסרי כל השפעה על צאצאיהם, אשר לא חלקו את השקפות אבותיהם. ראו: ז' איזראילוב אל ג' מלנקוב, 13 בספטמבר 1954, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 169, עמ' 3-6. חברים לשעבר בקהילה סיפרו לי כי בשום שלב בתקופה שלאחר המלחמה לא הפסיקו להתפלל במתחם בית הכנסת. ראיונות עם בכור מושאיב, 9 במאי 2007, ועם יעקב יודייב, 14 במאי 2007. מושאיב נולד בשנת 1931, וטבו היה ראש הקהילה במרגלאן. יודייב, שנולד בשנת 1947, טען כי משהיה לבר מצווה, נהג לפקוד את בית הכנסת באורח סדיר.

²⁷ מ' אילבייב אל א' פוזין, ב"ו אונזוב וא"א אנלייב, 7 בפברואר 1962, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 1743, עמ' 42-43; ק' אַקּוּב אל המועצה לענייני דתות, 27 ביולי 1962, שם, עמ' 111.

²⁸ כך למשל פעלו בטשקנט שלושה מניינים במשך עשור שלם, החל משנת 1956. ראו: איסקנדרוב אל פוליאנסקי, 8 במאי 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 191, עמ' 77.

²⁹ ריאיון עם אושר גברילוב, 28 ביוני 2007.
³⁰ פריחודקו ואבושייב, סקירה קצרה של הדת היהודית בשנת 1950, 18 במאי 1951, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 73, עמ' 30. בכל בתי הכנסת בערים המרכזיות במדינה חלה ירידה דומה במספר המתפללים משנת 1949 לשנת 1950, ראו: שם. ככל הנראה ירידה זו נבעה מן הדיכוי הכללי של

(1951) פקרו 2,400 מתפללים את שבעת בתי הכנסת הבוכאריים המוכרים אשר פעלו באוזבקיסטאן, ונראה כי חלקם היו יהודים אשכנזים. קרוב לוודאי שיהודים אשכנזים התפללו בבתי הכנסת הבוכאריים אשר פעלו מחוץ לטשקנט, שכן בעיר זו היה בית הכנסת האשכנזי המוכר היחיד בכל רחבי הרפובליקה. בשבתות באותה שנה התכנסו בכל שבעת בתי הכנסת הבוכאריים המוכרים באוזבקיסטאן מעט יותר מ-600 מתפללים.³¹ באותה תקופה הייתה בבתי הכנסת במקומות רבים נוכחות יציבה וקבועה של מתפללים.³² הדבר אינו מתיישב עם המיתוס הסובייטי שחלה ירידה במספר המאמינים ככל שנפטר בני הדור המבוגר, ובמקביל החלו החינוך האתאיסטי והתעמולה לתת את פרותיהם. על כל פנים מספר המתפללים נע ונד במתאם מסוים לאווירה הכללית בכל הנוגע לדת. כאשר אנשים חשו כי הם יכולים לפקוד את בתי הכנסת בבטחה היו המספרים עולים.³³ בתקופה הקשה בשנות השישים המוקדמות, אשר התאפיינה בפעילות אנטי-דתית, חלה ירידה במספר המתפללים בבתי הכנסת.³⁴ כך בסמרקנד פחתה במידה ניכרת הנוכחות כיום הראשון וכיום האחרון של חג הפסח משנת 1960

הדת, וייתכן כי יש להבינה גם על רקע התגברות המערכה האנטי-יהודית בשנים אלה.

31 ראו את רשימת בתי הכנסת הרשומים והמתפקדים מתאריך 1 ביולי 1952, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 27, עמ' 63-66. למשל צוין שם במפורש כי הקהילה בקוקנד כללה הן יהודים בוכארים והן יהודים אשכנזים.

32 ראו: ר' שאלייב אל מוליאנסקי, סולטנוב, וגוליאמוב, 5 בנובמבר 1955, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 174, עמ' 82. שאלייב כתב על בית הכנסת בבוכארה. בימי השבוע התפללו בו בין שלושים לחמישים איש, בשבתות כ-150, ובחגים 400-600.

33 בבוכארה פקדו את בית הכנסת בחג הפסח בשנת תשי"ז (1957) 450 יהודים, לעומת 280 יהודים אשר עשו כן בשנה הקודמת. פ' זדורוז'ני אל גוסטב, 4 ביוני 1957, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 132, עמ' 116-117. (שינוי דומה במספר המתפללים נמצא גם במסגדים במרכז אסיה). בפרוזה, שקהל המתפללים בה כלל כאמור אשכנזים ובוכארים גם יחד, פקדו 2,000 איש את בית הכנסת ביום כיפור תשי"ח (1957). רבים מהם לא היו דתיים ובאו לא כדי להתפלל, אלא רק לצפות בתפילה ולהאזין לחזן. ראו: אחטיאמוב אל ק"ק קונדוצ'לובה וא"ק קזקבייב, אפריל 1958, TsGAPDKR, חטיבה 56, רשימה 5, תיק 1328, עמ' 137.

34 המערכה האנטי-דתית החלה ברחבי ברית-המועצות בשנת 1958, אולם היא באה לידי ביטוי במרכז אסיה רק משנת 1960.

תפילה בבית הכנסת ברחוב הטקסטיל בטשקנט, אחד משני בתי הכנסת של הקהילה הבוכארית בעיר, בשנת 1979. במרכז הרב מאיר בנגייב (נולד בטשקנט 1900, נפטר בישראל 1993), שהיה, כפי שמעיד מקום מושבו ליד ארון הקודש, מנכבדי הקהילה. הוא היה פעיל בה מאוד ושימש מעין נשיא. בין השאר היה אחראי לבית העלמין היהודי באזור צ'גטאי בטשקנט. תצלום באדיבות AFP.

מוגן בזכויות יוצרים

לשנת 1961, אך גם באותה שנה קשה באו 500-700 איש להתפלל, ובבוכארה התפללו 620 איש, ובשני בתי הכנסת הבוכאריים בטשקנט נכחו 760 מתפללים באחד ו-695 איש באחר. פקידי הממשלה אשר מסרו נתונים אלה ציינו כי הקהילות כללו אנשים צעירים, בגיל עשרים עד שלושים.³⁵ בשלהי שנות השבעים פקדו כמאה מתפללים בני כל הגילים את בית הכנסת של סמרקנד בשבתות, והתקיימו בו מחזורי תפילה מדי יום. בבוכארה השתתפו 150-200 איש בתפילה בשבת בבוקר, בשלושה אולמות במקביל. כמו כן התקיימו בבית הכנסת כמה מניינים מדי יום, לפחות לתפילת מנחה ומעריב.³⁶ ברור וגלוי כי שורותיהן של קהילות מוכרות רבות נתמלאו לא רק על ידי מתפללים מבוגרים, וכי לא מעטים בגיל עבודה נטלו חלק בתפילה. התפילה בשבתות ובחגים התקיימה ככל האפשר בשעות הבוקר המוקדמות, כדי שהמשתתפים יספיקו להגיע למקומות העבודה לאחר התפילה.³⁷ ואכן עובדי מוסדות ממשלתיים וכן בני שכבת האינטליגנציה נמנו עם קהל המתפללים.³⁸ המנהג להתכנס

³⁵ שירינבייב, תזכיר (13 באפריל 1961), TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 177-179.

³⁶ תייר, עמ' 20, 26; ריאיון עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2007.

³⁷ לאחר חגי תשרי בשנת תשט"ז (1955) דיווח הנציג לאזובקיסטאן מטעם המועצה לענייני דתות כי לא הייתה כל פגיעה במשמעת העבודה, שכן תפילת הבוקר נערכה לפני שעות העבודה, ותפילת הערב – לאחר סיומה. ראו: איסקונדרוב אל פוליאנסקי, סולטנוב וגוליאמוב, 27 באוקטובר 1955, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 174, עמ' 78. בדיווח על חג הפסח באנדיג'אן ציין נציג המועצה לענייני דתות כי בשבתות ובחגים התקיימו שני מניינים בבית הכנסת: הראשון בין שש לשמונה בבוקר, עבור מי שהלכו לאחר מכן למקומות עבודתם, והשני בין שמונה לעשר בבוקר, ובו נטלו חלק הגברים המבוגרים יותר והנשים. ראו: חליקוב אל פוליאנסקי, אפריל 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 198, עמ' 13. בשנת 1961 התקיים בבית הכנסת בבוכארה מניין במהלך ימי השבוע בין חמש לשש בבוקר, ובשבתות בין שש לתשע בבוקר, ואילו תפילת ערבית יומית התקיימה בין שש לשמונה בערב. ראו: שירינבייב אל גוליאמובה, 27 במאי 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 112. גם במסגדים במרכז אסיה התקיימה התפילה בימי שישי ובחגים בשעות הבוקר המוקדמות, כדי לאפשר לקהל מאמינים לבוא לתפילה ולאחר מכן להמשיך למקומות העבודה.

³⁸ שירינבייב אל גוליאמובה, 27 במאי 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 112.

לתפילת בוקר מוקדמת התקיים אף בכמה מניינים,³⁹ שחלקם משכו קהל מתפללים צעיר.⁴⁰ גם נערים פקדו את בתי הכנסת, והם עשו כן לפחות משעה שהיו בני מצווה.⁴¹ אחת או שתיים מן הקהילות המוכרות היו קטנות במיוחד, כך היה בנמנגאן ובאנדיג'אן שבאוזבקיסטאן.⁴² מעניין לציין כי בראשית שנות

39 למשל בבית פרטי בבוכארה שקבוצת מתפללים התכנסה בו דרך קבע באמצע שנות החמישים, התקיים המניין הראשון בחג הפסח-חמש לפנות בוקר. התפילה שנטלו בה חלק המתפללים הקבועים אשר היו מבוגרים יותר התקיימה מאוחר יותר. ראו: אצ'ילוב אל פוליאנסקי, איסקנדרוב, מחמודוב ונמזוב, 28 באפריל 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 198, עמ' 33. בשהריסאבז החל המניין הראשון בארבע לפנות בוקר, כדי לאפשר לאנשים העובדים לפנות לאחר התפילה לעמל יומם. ריאיון עם אושר גבריאלוב, 28 ביוני 2007.

40 בחגי תשרי בשנת תשי"ב (1951) היו בסמרקנד שלושה מניינים בבתים פרטיים. באחד מהם היו מרבית המתפללים אנשים צעירים. ראו: רסולב אל איסקנדרוב, 7 בדצמבר 1951, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 135, עמ' 100. בבוכארה התכנסו בחגים באמצע שנות החמישים שני מניינים בביתו של יהודי-בוכארי. בראשון, שמרבית המשתתפים בו היו עובדי ממשלה, התפללו בבוקר השכם, ולאחר התפילה פנו האנשים ככל הנראה לעבודתם, והשני, המאוחר, נועד ל'מאמינים רגילים' שהיו מבוגרים יותר, ושכלל הנראה התכנסו לתפילה לא רק בחגים. ראו: אצ'ילוב אל פוליאנסקי, איסקנדרוב, מחמודוב, ונמזוב, 28 באפריל 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 198, עמ' 31-33. בשנת 1960 החלה קהילה בלתי רשמית בבוכארה את התפילה בארבע לפנות בוקר, כדי שאנשים משכילים יוכלו לבוא לתפילה בלא שיביחיו בהם. ראו: שירינבייב, דו"ח לשנת 1960, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 144. אנשים אלה לא יכלו בשום אופן ללכת לבית כנסת רשמי, אשר היה נתון לפיקוח ממשלתי על ידי הפקידות המקומית.

41 גם בבוכארה וגם במרגלאן היו נערים אשר התפללו בקביעות בבתי הכנסת. ראינוות עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2007, ועם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007.

42 באמצע שנות החמישים פקדו את בית הכנסת באנדיג'אן מדי יום בין שלושם לארבעים איש. בשבתות עלה מספרם לשישים עד שבעים איש, ואילו ביום הראשון של חג הפסח באו לבית הכנסת 160 איש. ראו: חליקוב אל פוליאנסקי, אפריל 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 198, עמ' 12. בנמנגאן נכחו בבית הכנסת בערב יום הכיפורים בשנת תשט"ו (1954) תשעים ושמונה גברים ושישים ושתיים נשים. בערב

החמישים פקדו את בית הכנסת אשר בסמרקנד ביום שמחת תורה יותר אנשים מאשר בכל חג אחר, ובכלל זה ביום הכיפורים.⁴³

הנציגים שנשלחו לרפובליקה או למחוז מטעם המועצה לענייני דתות הקהילות היהודיות הבוכאריה כאשר רשמו את מספרי המשתתפים בתפילה או כאשר הואשמו הקהילות בעברה על חוק הדת⁴⁵ (מאחר שהחוק היה דרקוני, היה כמעט בלתי אפשרי לנהל חיים דתיים סבירים בלא להפר אותו). עברה על חוק הדת שאירעה בשנת 1948 הסעירה במיוחד את נציגי המועצה: בני קהילת סמרקנד הגיעו להסכם עם השלטונות המקומיים (raikomkhoz) על בניית ארבעה בניינים בחצר בית הכנסת. בכל אחד מן המבנים החל לפעול בית כנסת עצמאי, והיו לו רב משלו, גוף מנהל וכן תשמישי קדושה.⁴⁶ למעשה כמה מבתי הכנסת הבוכאריים פעלו כאמור במתחמים שהיו בהם מספר בניינים, אשר כל אחד מהם שימש למטרה דתית. בשנת 1960 מנעו השלטונות המקומיים

זה של תפילת 'כל נדרי' נרשמה בבית הכנסת נוכחות שיא. בשנת תשט"ז (1955) נכחו בבית הכנסת באותו יום שמונים וחמישה גברים ועשר נשים. ראו: אבדולייב אל פוליאנסקי, 15 באוקטובר 1955, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 181, עמ' 153.

43 רטולב אל איסקנדרוב, 7 בדצמבר 1951, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 135, עמ' 101. על פי רטולב, בראש השנה היו בבית הכנסת 350-370 מתפללים, בימים הראשונים של סוכות – 350-400, ביום כיפור – 500 איש, ובשמחת תורה – 550 איש.

44 למועצה היו נציגים בכל אחת מן הרפובליקות של ברית המועצות וברפובליקות האוטונומיות. כל רפובליקה נחלקה לצרכים מנהליים למחוזות (oblasts), ואף למחוזות נשלחו נציגים מטעם המועצה.

45 בדו"חות על הפעילות הדתית בכל רפובליקה או מחוז מקובל היה לעסוק בהרחבה בהפרות החוק, שכן הפרות אלה סיפקו אמתלות לנקיטת צעדים מנהליים נגד קהילות או נגד נציגים דתיים רשמיים.

46 מ' בירמן, תזכיר קצר על הדת היהודית, 17 בנובמבר 1949, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 61, עמ' 159; טאגייב, סקירה של הדת היהודית בשנת 1948, 18 במרס 1949, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 23, עמ' 23; פוליאנסקי אל מלוקוב, 23 באפריל 1949 (נדפס מחדש: קוסטירצ'נקו, עמ' 268). לדברי בירמן היה זה ניסיון לייסד מסגרת קטנה של קהל, המסגרת הקהילתית היהודית, אשר בוטלה בשנת 1844.

את המשך הקמתם של מבנים בלתי מורשים בחצרו של אחד מבתי הכנסת
הבוכאריים בטשקנט.⁴⁷

לקהילות יהודי בוכארה היו כלי קודש משלהן, ונראה כי הצליחו יותר מן
האשכנזים המקומיים במינוי רבנים מקרב חברי הקהילה. בפרוזה, שרוב בני
הקהילה בה היו אשכנזים, היה הרב בדרך כלל בוכארי.⁴⁸ בראשית שנת 1955
הגישו אנשי הקהילה בסמרקנד לנציג המקומי של המועצה לענייני דתות תלונה
על הרב והסבירו כי אינם רוחשים לו כבוד, ואכן השיגו את מינויו של רב מוצלח
יותר. לפעולה זו הייתה תוצאה מיידית: גדל מספר המתפללים בבית הכנסת.⁴⁹
נראה כי לאורך כל התקופה הנדונה היו לקהילות רבנים או אישים בעלי סמכות
דתית אשר מילאו את תפקידיהם הבסיסיים של הרבנים. לרובם, מכל מקום
בשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים, הייתה הכשרה דתית תיכונית
ולרוב הם מילאו גם את התפקידים האחרים של כלי קודש: חזנים, שוחטים
ומוהלים. מתוך אחד-עשר הרבנים שהיו רשומים בראשית שנות החמישים
שניים בלבד היו מתחת לגיל שישים. רב אחד נעצר בשנת 1950, שנה שבה
נעצרו כמה בעלי תפקידים דתיים בקהילות יהודיות ברחבי ברית-המועצות.⁵⁰
מנהיגי הקהילות החזיקו ברשותם כתבים דתיים אשר נדפסו לפני שנת 1917,
ושחלקם היו כתובים בשפה התג'יכית-היהודית באותיות עבריות, וכתבים אלה
הדריכו אותם בכל הנוגע לניהול הפעילות הדתית בקהילותיהם.⁵¹

הפרה נפוצה של חוק הדת הייתה ניהול טקס דתי בידי אדם אשר לא היה
רשום כבעל תפקיד בתחום הדת, ולפיכך לא הייתה לו סמכות חוקית לנהל
טקס כזה. באוקטובר 1952 נכלא יהודי בבוכארה בעוון ניהול פולחן בלא שהיה
רשום כבעל סמכות לעשות זאת.⁵² בשני בתי הכנסת של דושאנבה שימש רב

47 דו"ח על פעילות הנציג באוזבקיסטאן מטעם המועצה לענייני
דתות בשנת 1960, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 1747,
עמ' 47.

48 יארקוב, עמ' 137.

49 טשקנבייב אל פוליאנסקי, אפריל 1955, TsGAU, חטיבה
2456, רשימה 1, תיק [?], עמ' 26-28.

50 רשימת בתי הכנסת הרשמיים ב-1 ביולי 1952, GARF, חטיבה
6991, רשימה 4, תיק 27, עמ' 63-66. שני הרבנים הצעירים
שימשו בשתי קהילות קטנות יחסית, באנדיג'אן ובנמנגאן. על
מעצרו של מנהיגי קהילת סמרקנד ראו להלן.

51 נראה כי הנפוץ ביותר מבין חיבורים אלה היה ספר ליקוטי
הדינים של אמינוף. ריאיון עם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007.

52 פריחודקו, דו"ח על עבודת המחלקה לדתות מזרחיות במועצה
לענייני דתות, 20 במאי 1953, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3,
תיק 91, עמ' 279.

אחד בסיוע עוזר. בשנת 1964 ניהל עוזר הרב, אשר היה אחד מן החזנים של הקהילה, טקסי אזכרות בבתים פרטיים, ונאמר כי לקח לעצמו כספים ומתנות שקיבל באותם אירועים. לאחר שנחשף הדבר איבד את משרתו וכן הודח נשיא הקהילה (יושב ראש הוועד המנהל שלה).⁵³ שנים מספר קודם לכן, כאשר אותה עיר עדיין נקראה סְטֵלִינְבַּאד, הפרה הקהילה המקומית את החוק באורח מרחיק לכת: היא ייסדה חברה קדישא משלה - אף שבאופן רשמי מתן שירותי הקבורה היה בסמכות השלטון המקומי - וחברה זו רכשה את חומרי הגלם להכנת ארונות קבורה ותכריכים והייתה בעלת סגל עובדים משלה.⁵⁴ על פי החוק הסובייטי החזקתם של בתי תפילה הייתה אמורה להיות ממומנת על ידי תרומות של אנשי הקהילה. תרומות אלה נועדו באופן רשמי לתשלום המסים העירוניים של הקהילה וכן לכיסוי ההוצאות השוטפות שלה ולמימון שירותי דת ומשכורותיהם של האנשים ששירתו בתפקידים הדתיים. בפועל חלק מכספים אלה הוקצו לנזקקים שבקהילה.⁵⁵

פעילות דתית

על קהילה כלתי רשמית אחת בעיר בוכארה אשר אולצה לסגור את שעריה בשנת 1960, נאמר כי עסקה בצדקה ויסדה קרן שנועדה להגשת סיוע חומרי לעניים ולקשישים.⁵⁶ דאגה לנזקקים היא אחד התפקידים המסורתיים של קהילות דתיות של בני דתות שונות, אך בברית-המועצות נחשב מעשה זה עברה חמורה על החוק, שהרי השלטונות טענו כי חיסלו את העוני לחלוטין, ולפיכך לא היה מקום לארגונים לא-ממשלתיים להושיט עזרה לאזרחים. אף על פי כן נראה כי הקהילות הבוכארות, הרשומות והבלתי רשומות, הקדישו למעשה חלק מכספיהן לצדקה. הקהילה בסמרקנד הקימה קרן צדקה אשר סיפקה לעניים מזון, יין ומצות לפסח.⁵⁷ עזרה חומרית לנזקקים התארגנה גם מחוץ לתחום בית הכנסת, על ידי חברי הקהילה האמידים. למשל אברהם חיים

53 חמידוב, תזכיר, 10 באוקטובר 1964, GARF, חטיבה 6991,

רשימה 3, תיק 1463, עמ' 71.

54 פירחודקו, דו"ח על עבודת המחלקה לדתות מזרחיות במועצה

לענייני דתות, 20 במאי 1953, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3,

תיק 91, עמ' 278.

55 ראו למשל על הקהילה היהודית הבוכארת של בישקק:

אמינוב.

56 שירינבייב, דו"ח לשנת 1960, 23 בפברואר 1961, TsGAU,

חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 144.

57 ניאזוב, עמ' 141-142.

לאדאייב מסמרקנד סיפק מדי יום חמישי ל-150 יהודים נזקקים את צורכיהם השבועיים.⁵⁸ בשנות השבעים המאוחרות הבחין מבקר כי בראשיתה ובסיומה של התפילה בבית הכנסת המוכר בעיר הועברה בין הנוכחים קופת צדקה, ובאותו זמן ישבו בפתח בית הכנסת כמה נשים מבוגרות וציפו לקבל תרומה.⁵⁹ גבאי בית הכנסת בבוכארה אסף בכל ראש חודש כסף עבור העניים.⁶⁰ בבית הכנסת הבלתי מוכר בצ'מקנט שבקזחסטאן הייתה קופת צדקה, וכל מי שנקרא לעלות לתורה היה משלשל לתוכה תרומה. הקהילה דאגה בהתמדה לצורכי חבריה שנוזקו לעזרה, לחולים ולעניים, וכאשר עלה באש ביתה של אחת מנשות הקהילה, בשנות השבעים, התגייסה הקהילה כולה לבנייתו מחדש.⁶¹

בדרך כלל ניהלו היהודים הבוכארים את פעילותם הדתית מתוך ניסיון שלא למשוך תשומת לב מיותרת. כולם מלו את בניהם אולם עשו זאת בכתייהם הפרטיים, בחוג המשפחה המצומצמת.⁶² לפרקים היה אב נענש בעוון מילת בנו, בייחוד בתקופת שלטונו של סטלין.⁶³ אחדים, בעיקר חברי מפלגה, עשו את ברית המילה כחצות הליל, ולעתים טקסי ברית מילה של בניהם של חברי מפלגה התקיימו אף בהיעדרו של האב.⁶⁴ יהודי בוכארי אשר החזיק בתפקיד בכיר במערכת המשפטית במחוז לנינבאד בראשית שנות השישים לא היה יכול למול את בנו בעירו, ונאלץ לקחת את הרך הנולד לטשקנט ושם חגג את ברית המילה בנוכחות חבריו. אחד מהם הקליט את הטקס והעביר את ההקלטה למזכירות המפלגה בלנינבאד, וכתוצאה מכך פוטר האב ממשרתו

58 ריאיון עם אליהו לאדאייב, 28 בינואר 2004. המרואיין סיפר כי אביו הקדיש לפעילות זו זמן ומאמץ ניכרים. ריאיון עם עמנואל, בן נוסף של אברהם חיים, 21 במרס 2004.
59 תייר עמ' 20. לא ברור אם תייר התכוון לתפילה בימות החול או בשבת; ההלכה אוסרת על שימוש בכסף בשבת, אפילו למטרות צדקה.

60 ריאיון עם משה רחמנוב, 21 באפריל 2007.

61 ריאיון עם אברהם קלנדארוב, 18 באפריל 2007.

62 ריאיון עם יוסף גולקארוב, 21 בדצמבר 2003. המרואיין היה דקן האוניברסיטה המקומית בעיר בוכארה, ואף על פי כן מל את שלושת בניו.

63 ריאיון עם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007. אביו של המרואיין נכלא באשמה זו לשבועיים במרגלאן בשנת 1952.

64 ריאיון עם מרדכי חודיאטוב, 21 באפריל 2007. חודיאטוב היה פעיל במפלגה וניהן בוועדותיה, ושלושת בניו נימולו בהיעדרו. חברי מפלגה מוסלמים נקטו אף הם דרך זו ותחבולות נוספות כדי להסתיר את המילה. על מילה בקרב מוסלמים בשנים שלאחר המלחמה ראו: רואי, אסלאם, עמ' 524-531.

ונאלץ לעקור למקום אחר.⁶⁵ נראה כי רק לעתים רחוקות ערכו טקסי ברית מילה בבתי כנסת באורח חגיגי וברוב עם.⁶⁶

בכמה קהילות בוכארות היו נערים עולים לתורה בבית הכנסת לציון בר המצווה, אך האירוע נחוג בבתי פרטיים.⁶⁷ בערים אחרות היו הנערים קוראים בבית הכנסת באוזני הקהל את קריאת שמע וטקסטים נוספים, כדי להראות כי הם שולטים במצוות הדת הבסיסיות שאמורים היו לקיים מעתה ואילך.⁶⁸ בחתונות ערך אדם שהיה מוסמך לכך את טקס הקידושין.⁶⁹ החופה התקיימה פעמים רבות בשעות הקטנות של הלילה, בנוכחות מניין הגברים המתחייב. הדבר נעשה ערב קודם הסעודה החגיגית או בלילה שאחריה. בכמה קהילות היו אנשים אשר ידעו לכתוב כתובות.⁷⁰ בצ'ימקנט ובמקומות נוספים שאיש בהם לא ידע לכתוב כתובה, נהגו להביא את הטופס הבסיסי מטשקנט או מקהילה גדולה אחרת, והיו ממלאים בו את התורף בשמות וביתר הפרטים האישיים.⁷¹ כל יהודי בוכארה, או לכל הפחות אלה שהתגוררו בקהילות היהודיות הגדולות, קברו את מתיהם בבית הקברות של הקהילה.⁷² בתקופת חרושצ'וב

65 היה עליו לעבור לרפובליקה אחרת, מכיוון שכל אנשי המפלגה בתג'יכיסטאן היו מודעים למעשהו. ראו: גבריאלוב, עמ' 220. גם אשתו של גבריאלוב ילדה בן, בשנת 1963. באותה עת לימד גבריאלוב מתמטיקה במכללה של לנינגאד, הטכניקום. כתוצאה מן המקרה שתואר לעיל לא יכול היה למול את בנו בלנינגאד. אשתו נטלה את היילוד לבית אחותה בסמרקנד, ושם התקיימה ברית המילה, ללא נוכחות האב. ראו: שם.

66 שירינבייב אל גוליאמובה, 27 במאי 1961 TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 111. בשנת 1957 אחד מחברי הקהילה הבולטים במרגלאן חגג את ברית המילה של בנו הבכור בחצר ביתו, בנוכחות 300-400 אנשים. ריאיון עם בכור מושייב, 9 במאי 2007.

67 ראינו עם אליהו לאדאייב, 28 בינואר 2004, ועם יוסף לאדאייב, 21 במרס 2004.

68 ריאיון עם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007. המרואיין גדל במרגלאן, ומגיל עשר עד שלוש עשרה למד לאחר שעות בית הספר עם כעשרים נערים בבית הרב. הם למדו לקרוא עברית ולהניח תפילין, מצווה שאמורים היו לקיים מדי יום לאחר שהיה בני המצווה.

69 ריאיון עם יוסף לאדאייב, 21 במרס 2004.

70 כך היה למשל בבוכארה ובמרגלאן. ראינו עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2007, ועם בכור מושייב, 9 במאי 2007.

71 ריאיון עם אברהם קלונדארוב, 18 באפריל 2007.

72 גם בקהילה קטנה יחסית כמו זו של צ'ימקנט לא העלו יהודים בוכארים בדעתם לקבור את מתיהם בבתי קברות כלליים,

נסגרו באמתלות שונות בתי קברות רבים אשר השתייכו לקהילות דתיות, יהודיות ואחרות. יהודי בוכארה שיגרו משלחת למוסקווה לפעול להמשך קיומו של בית העלמין המקומי, ומאמצייהם עלו יפה.⁷³

יהודי בוכארה הקפידו מאוד על טקסי האזכרה לנפטר. הם קיימו אזכרה בתום השבעה ואחת לשבוע בחודש הראשון לאחר הפטירה, ולאחר מכן אחת לחודש עד תום שנת האבל. בשנים הבאות נערכה אזכרה ביום השנה לפטירה. טקסים אלה התקיימו בבית הנפטר והיו מלווים בסעודה. הטקס היה הזדמנות לקיים בבית, הרחק מעיניהם הפקוחות של השלטונות, את מצוות התפילה בציבור. הטקס היה גם אמצעי לחיזוק תחושת הקרבה בין חברי המשפחה המורחבת אשר מילאה תפקיד מרכזי בכל הנוגע להבטחת המשכיות קיום אורח החיים הדתי בקרב היהדות הבוכארית.⁷⁴

כאמצע שנות החמישים דווח כי יהודי תג'יכיסתאן קיימו את כל הטקסים הבסיסיים, בגלוי או בסתר: הם גישאו על פי המנהג היהודי; הבנים היילודים נימולו; עובדים יהודים העבירו את יום המנוחה שלהם כך שיחול בשבת,⁷⁵ וציינו את השבת באורח מסורתי; מרבית היהודים נמנעו מקניית בשר בחנויות או בשוק, והקפידו לקנותו מידי שוחטים בני ברית – על אף האיסור מצד השלטונות ערכו שוחטים יהודים בבתייהם שחיטת בקר כשרה, ועל פי הדיווחים לא מכרו את הבשר במחיר קבוע אלא 'במחירי ספרות'.⁷⁶ נראה כי בדרך כלל לא התערבו השלטונות בנוהג השחיטה הכשרה, כל עוד לא הייתה כרוכה בכך 'ספרות'.

בקהילות אחרות התקיימה שחיטת הבהמות והעופות במתחם בית הכנסת, בחצר או בצריפים מיוחדים שהוקמו לצורך זה.⁷⁷ אך דומה כי בדרך כלל

סובייטיים, אפילו אם הללו כללו חלקה יהודית. ריאיון עם אברהם קלנדארוב, 18 באפריל 2007.

73 ריאיון עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2007. לצערי אין בידי כל עדות כתובה לפניית הקהילה ולהתערבות השלטון המרכזי בנושא, וגם מוסר המידע לא יכול היה לספק פרטים מדויקים בנדון.

74 על טקסי האזכרה ראו למשל: תייר, עמ' 21. אחת החוקרות ציינה כי מספר 'טקסי האזכרה תרמו, באופן אירוני, לפריחתם של חיים דתיים תוססים ופעילים'. ראו: קופר, עמ' 147.

75 שבת הייתה יום עבודה רגיל בברית-המועצות עד שנת 1967.

76 פריחודקו, דו"ח על עבודת המחלקה לדתות מזרחיות במועצה לענייני דתות, 20 במאי 1953, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 91, עמ' 285-286.

77 יושב ראש המחלקה לדתות מזרחיות במועצה לענייני דתות, פוליאנסקי, דיווח לנציג המועצה באוזבקיסתאן כי לא היה

היה השוחט בא לבתי לקוחותיו. כאמור בכמה קהילות הרב עצמו שימש גם שוחט.⁷⁸ בכל הקהילות המרכזיות של היהדות הבוכארית הייתה שחיטה כשרה ממש עד תום העידן הסובייטי, אם כי העוסקים בכך היו בעלי הכשרה ומיומנות בדרגות שונות.⁷⁹ מכל מקום נראה כי לא היה מחסור בבשר כשר, לפחות לא בקהילות הגדולות. בבוכארה הרשויות המקומיות התירו לקהילה לקיים אטליו כשר.⁸⁰ אולם בעיר תורכסטאן אשר בדרום קזחסטאן התגוררו כמאה משפחות יהודיות, והן לא יכלו להשיג בשר כשר.⁸¹ אחד השוחטים בעיר בוכארה, יעקב חיימוב, נסע בשנים 1965-1972 אחת לשבוע לצ'רג'ז שבתורכמיסטאן כדי לספק ליהודים שם בשר כשר.⁸² בראשית שנות השבעים, ושוב בשנת 1980, לאחר פטירתו של השוחט המקומי, שלחה קהילת מרגלאן את אחד מבניה לשיבה 'קול יעקב' שלידי בית הכנסת הכוראלי במוסקווה למספר שנים כדי שיכשיר את עצמו להיות שוחט ומוהל.⁸³

בראשית שנות השישים התלונן הנציג באוזבקיסטאן מטעם המועצה לענייני דתות כי 'מספר ניכר של מאמינים' אוכלים רק בשר כשר. הוא גם הבחין

זה מתפקידו להתערב במכירת בשר כשר בבניין בית הכנסת. ראו: פוליאנסקי אל איסקנדרוב, 16 במרס 1954, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 189, עמ' 23. נוהג השחיטה ומכירת הבשר בחצר בית הכנסת התקיים במספר מקומות עד שנות השמונים של המאה העשרים. ראו: פוז'ול, עמ' 180. לעומת זאת בעיר בוכארה פעלו שתי חנויות למכירת בשר כשר, בחלקים שונים של העיר. ראו: שם, עמ' 183. פוז'ול ביקרה באסיה התיכונה מספר פעמים בשנים 1979-1985.

78 למשל בקונד, ראו: איזיגין אל פוליאנסקי, 12 במאי 1950, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 126.

79 ריאיון עם אברהם קלנדארוב, 18 באפריל 2007. המרואיין שימש שוחט וערך טקסי ברית מילה בצ'מיקנט לאחר מותו של השוחט המקומי. לא הייתה לו הכשרה פורמלית לכך אולם הוא למד את המקצוע מאביו, אשר כיהן כשוחט בקזלינסק ולאחר מכן בלנינבאד.

80 ריאיון עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2006. החנות הייתה סגורה בשבתות.

81 ריאיון עם אברהם קלנדארוב, 18 באפריל 2007.

82 ריאיון עם הרב חיימוב, 3 במרס 2004. רק בשנת 1972, זמן קצר בטרם עלה לישראל, גילו השלטונות את דבר פעילותו. חיימוב למד את עבודתו בישיבת 'קול יעקב' במוסקווה.

83 ריאיון עם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007. המרואיין נמנה עם האנשים אשר נשלחו למוסקווה ללמוד. הוא שהה שם בשנים 1984-1980, ובמהלך תקופה זו היה גם מתלמד בקהילה היהודית בגאורגיה במשך שישה חודשים.

כי יהודים דתיים רבים אשר עברו כספרים, סנדלרים ופחחים מקפידים כי יום המנוחה השבועי שלהם יחול בשבת.⁸⁴ יהודי בוכארה נטו לעסוק במקצועות אלה מכיוון שהדבר אפשר להם להימנע מלעבוד בשבתות.⁸⁵ אחרים עבדו במשרה דומה במסגרת קואופרטיבים יהודיים, בבתי מלאכה או במפעלים אשר נוהלו או תופעלו בידי יהודים, ושיוצרו בהם מעשי אומנות שונים, מוצרי טקסטיל וכדומה.⁸⁶

נוסף על אלה אשר שמרו את יום השבת ונמנעו מעבודה ביום זה, היו שנמנעו מעבודה – ובכך 'הפרו את משמעת העבודה' – ביום כיפור ואולי בחגים יהודיים נוספים. אנדיג'אן הייתה אחת מארבע ערים ברחבי ברית-המועצות כולה שדווח כי יהודים לא פקדו בהן את מקומות העבודה בחגי תשרי בשנת תשי"א (1950). עסקים קטנים או דוכנים בשוק שהועסקו בהם יהודים נותרו בשיממנם באותם ימים.⁸⁷ כך היה גם בפרונוזה בשנה שלאחר מכן ופעמים נוספות במהלך אותה עשור.⁸⁸ בתיעוד לא צוין בכירור כי מדובר היה ביהודים בוכארים, אולם ברור כי אכן כך היה, באנגריג'אן וגם בפרונוזה. לא סביר כי יהודים אשכנזים עבדו כבעלי מלאכה וכסוחרים זעירים, שכן היו אלה מקצועות מסורתיים של יהודים בוכארים.

84 שירינבייב, תזכיר לוועדה המרכזית של המפלגה הקומוניסטית של אזובקיסטאן, 10 בנובמבר 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 7-8. בטשקנט היו היהודים פוקדים את בית הכנסת עם הנץ החמה כדי לקחת את הבשר הכשר שהזמינו, כנראה כדי שלא למשוך תשומת לב – על סמך מידע שהועבר אישית.

85 ריאיון עם יוסף לאדאייב, 21 במרס 2004.

86 הקמתם של כמה מבתי מלאכה יהודיים אלה הייתה פרי יזמתם של אנשי חב"ד. ראו: וקסלמן, עמ' 138.

87 פוליאנסקי אל ק"א וורושילוב ומ"א סוסלוב, 27 בדצמבר 1950, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 68, עמ' 299. שלושת המקומות האחרים אשר צוינו היו באוקראינה (קייב), חרסון וצ'רקאסי).

88 פוליאנסקי אל סוסלוב, 31 בדצמבר 1951, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 76, עמ' 299; אחטיאמוב, מידע (סתיו 1955), TsGAPDKR, חטיבה 56, רשימה 5, תיק 1251, עמ' 203-204. אחטיאמוב דיווח כי נשים רוסיות אשר עבדו באחת החנויות שהעובדים היהודים בהן לקחו ימי חופשה ביום הראשון של ראש השנה וביום כיפור, זעמו על שהעובדים הרוסים לא יכלו להימנע מעבודה במהלך חג הפסחא.

לקהילות אחדות היה מקווה משלהן.⁸⁹ המקווה בבית הכנסת בכוכבארה נסגר בסוף שנת 1960 בתואנה שהיה בלתי היגיני, אולם הוא נפתח מחדש לאחר שדיווח על תיקון הליקויים בו. חודשים אחדים לאחר מכן נשלחו לשם שוב 'עובדי רפואה' בפקודת נציג המועצה לענייני דתות, והוא המליץ פעם נוספת לסגור את המקום בתואנה שאינו היגיני.⁹⁰ בשנת 1961 נסגרו גם המקוואות הקהילתיים הרשמיים בטשקנט ובסמרקנד,⁹¹ אך בסופו של דבר נפתחו מחדש. נראה כי המקווה שבכוכבארה לא נפתח שוב.⁹² היו נשים בעיר אשר טבלו באגם המקומי, גם כאשר המקווה פעל, מפני שפחדו להשתמש בו.⁹³ כדושאנבה פעל מקווה בחצר בית הכנסת, וכן היה באותה חצר בית מטבחים.⁹⁴ המקווה המתפקד היחיד בעמק פּוּרְגַנְה שבאוזבקיסטאן פעל במרגלאן, וכלות מן הערים האחרות היו פוקדות אותו ערב חתונתן.⁹⁵ בכמה מקומות היו מקוואות בבתים פרטיים.⁹⁶

אפילו יהודים אשר חיו במרחק ניכר מבית כנסת רשמי או בקהילות קטנות שאיש בהן לא הוכשר לבצע ברית מילה או טקסים בסיסיים אחרים של מעגל החיים, לא העלו בדעתם לוותר על קיום אותם טקסים. הם פנו אל

89 בשנת 1953, בתשובה על מכתב מאת נציג המועצה לענייני דתות בכוכבארה, דיווח לו סגן ראש המועצה על הנוהג הרגיל של גביית מסים מן המקווה ותשלומים נוספים הנוגעים לכך. ראו: גוסטב אל ג'דירוב, 16 בינואר 1953, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 160, עמ' 40. שני מקוואות נאלצו לסגור את שעריהם על פי החלטה שקיבל הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של אוזבקיסטאן, בעקבות החלטת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית מ־24 במרס 1961, שיש להגביר את התעמולה האנטי־דתית. ראו: TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 67-68.

90 שירינבייב אל גוליאמובה, 27 במאי 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 112.

91 שירינבייב, תזכיר על הפרת חוק הפולחן הדתי בידי ארגונים דתיים ועל העלמת העין מצד מוסדות הממשלה המקומית, 15 בספטמבר 1961, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 10.

92 ריאיון עם רבי יעקב חיימוב, 3 במרס 2004.

93 ריאיון עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2007.

94 ריאיון עם יוסף לאדאיב, 4 במרס 2004.

95 ריאיון עם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007.

96 כך למשל היה בביתו של אברהם חיים לאדאיב בסמרקנד. ריאיון עם אליהו לאדאיב, 28 בינואר 2004. לדברי המראוויין לא רק בני המשפחה אלא אף אנשים מן החוץ השתמשו במקווה זה.

אדם בעל כישורים הולמים מקהילה אחרת והביאו אותו למקומם לשם ביצוע הטקס הדרוש. נאמר כי רב העיר בוכארה הגיע עד שהריסאבו אשר בדרום אוזבקיסטאן, וכן הגיע למארי ולצ'רג'ו אשר בתורכמניסטאן לשם ביצוע טקסי מעגל החיים, שכן במחוז כשכדריה, כמו בתורכמניסטאן, לא היה בית כנסת רשמי.⁹⁷ יהודי אחד מסמרקנד אשר ערך בריתות נסע לטשקנט, לדושאנבה וכן לקטה־קוֹן־גָאן כדי לערוך בריתות.⁹⁸ ובדומה לכך המוהל של צ'ימקנט, שהתגוררו בה כ־365 משפחות יהודיות, נהג לנסוע 160 ק"מ לעיר תורכסטאן, אשר התגוררו בה כמאה משפחות יהודיות, ככל פעם שנולד שם בן זכר.⁹⁹

אחד ממאפייני החיים הדתיים היהודיים בברית־המועצות אשר נודעה לו משמעות מיוחדת היה אפיית מצות. בשנת 1952 נמנתה טשקנט עם הערים שעל פי דו"ח של המועצה לענייני דתות אפיית המצות נעשתה בהן על ידי בעלי מלאכה – ככל הנראה אופים מקצועיים – אשר קיבלו רישיון למטרה זאת. לעומת זאת בבוכארה נאפו מצות שלא ביזמה ממשלתית ולא בידי בעלי מקצוע מוכרים – יהודים דתיים אפו אותן בבתים פרטיים.¹⁰⁰ בתקופות טובות יחסית היו בתי הכנסת מפקחים על אפיית המצות, וזו נעשתה לרוב בתחומם. למשל בשנת 1957 לפחות בארבע ערים במרכז אסיה, טשקנט, סמרקנד, פרונוזה ואל־מֶה־אֶטֶה, נאפו בבתי הכנסת מצות אשר נועדו לא רק לחברי הקהילה.¹⁰¹ בתקופת המסע האנטי־דתי בימי שלטון חרושצ'וב לא היו מצות בנמצא באופן רשמי. לאחר שהממשלה של הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית של אוזבקיסטאן אסרה לאפות מצות וגם מנעה מכירת בשר כשר לפסח, ניסתה קבוצת יהודים בטשקנט לרתום את השלטונות העירוניים לסיוע באפיית המצות, אולם הניסיון לא צלח.¹⁰² עשר שנים לאחר מכן, בתחילת שנות השבעים, מנעו השלטונות העירוניים בפרונוזה אפיית מצות בחסות בית הכנסת, אבל לא הטילו

97 שאלייב אל פוליאנסקי, סולטנוב, וגוליאמוב, 5 בנובמבר 1955,

TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 174, עמ' 81-83.

98 ריאיון עם אליהו לאדאייב, 28 בינואר 2004. האדם הנזכר הוא אביו, אברהם חיים.

99 ריאיון עם אברהם קלנדארוב, 18 באפריל 2007.

100 פריחודקו, דו"ח על עבודת המחלקה לדתות מזרחיות במועצה לענייני דתות, 20 במאי 1953, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 91, עמ' 286.

101 זדורוז'ני אל גוסטב, 4 ביוני 1957, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 132, עמ' 114. בבית הכנסת בפרונוזה נאפו לא פחות מחמש טונות וחצי של מצות. על חג הפסח בברית־המועצות ועל אפיית המצות ראו: רואי, חג הפסח.

102 שירינבייב, תזכיר (13 באפריל 1961), TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 290, עמ' 177.

איסור על אפייתן כבתים פרטיים.¹⁰³ נראה כי מרבית היהודים הבוכארים אפו מצות כבתים.¹⁰⁴ במהלך השנים התאפשר שוב להשיג בטשקנט מצות אפיות במכונה.¹⁰⁵

היהודים הבוכארים נטו יותר מן האשכנזים לציין את חג הסוכות בהקמת סוכות משלהם, נוסף על הסוכה הקהילתית שהוקמה במתחם בית הכנסת. כך היה בבוכארה באמצע שנות החמישים, על פי הדו"ח של נציג המועצה לענייני דתות: 'כל מאמין סדר בביתו – על הגג או בחצר – פינה עם ענפים [khvorost] אשר הייתה מקושטת מבפנים בשטיחונים ובעיטורים [otdelki] צבעוניים שונים. במקום זה היו המאמינים סועדים במשך שמונה ימים בוקר, צהריים וערב, ובילו את מרבית זמנם כשהם קוראים בספרים דתיים'.¹⁰⁶ גם שלושה עשורים מאוחר יותר הוקמו סוכות ברבעים היהודיים של בוכארה, סמרקנד ומרגלאן וייתכן שגם בערים אחרות.¹⁰⁷

חינוך דתי ומדינת ישראל

היהודים הבוכארים, כמו כל יהודי ברית-המועצות, נפגעו מן האיסור על הקניית חינוך דתי, אשר חל על בני כל הדתות. מחמת איסור זה לא היה ולו סמינר אחד להכשרת רבנים ובעלי תפקידים אחרים בתחום הדתי. כאשר נפתחה במוסקווה בראשית 1957 ישיבת 'קול יעקב'¹⁰⁸ ביקשו יהודים בוכארים אחדים ללמוד

¹⁰³ הסיבה הרשמית לאיסור על אפיית המצות בבית הכנסת הייתה הטענה שהקהילה שילמה משכורות גבוהות מדי לאופים, למסיקים ולעובדים הנוספים. ראו: א' ג'אניבייב אל המועצה לענייני דתות, 5 במאי 1972, TsGAPDKR, חטיבה 2597, רשימה 2, תיק 4, עמ' 37-38.

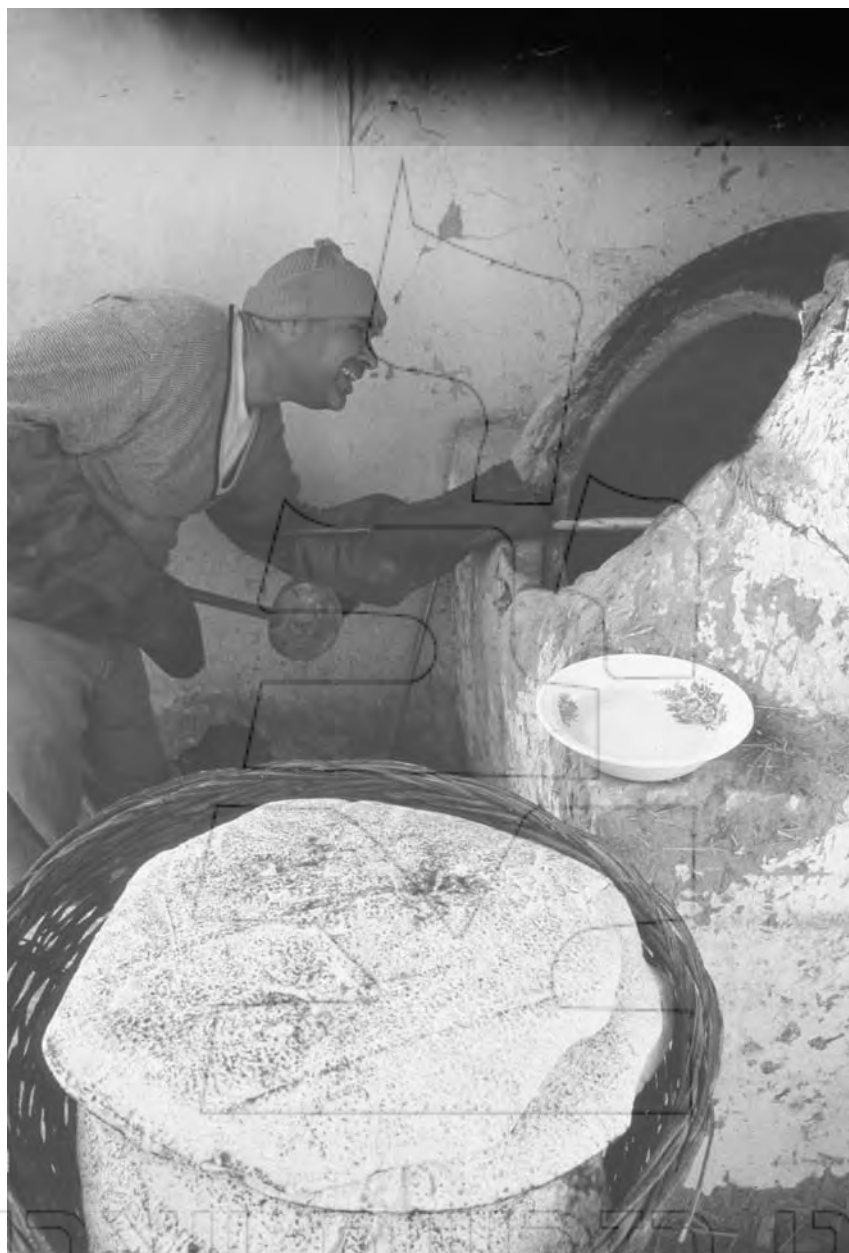
¹⁰⁴ ראיונות עם משה רחמנוב, 26 באפריל 2007; בכור מושייב, 9 במאי 2007; יעקב יגודייב, 14 במאי 2007.

¹⁰⁵ ניאזוב, עמ' 142-145.

¹⁰⁶ אצ'ילוב אל פוליאנסקי, איסקנדרוב, ג'ומייב ונמזוב, 20 באוקטובר 1955, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 181, עמ' 156.

¹⁰⁷ פוז'ול, עמ' 188, 191. פוז'ול ראתה עשר עד חמש עשרה סוכות בעיר בוכארה ושתים עשרה בסמרקנד. נאמר לה כי במרגלאן היו שלושים עד שלושים וחמש סוכות. לדברי יגודייב, אשר זכר את ביקורה במרגלאן, הם ספרו ארבעים ושבע סוכות ברובע היהודי בעיר. ריאיון עם יעקב יגודייב, 14 במאי 2007.

¹⁰⁸ ראו: אלטשולר.

אפיית מצות בבית פרטי של משפחה יהודית בוכארית. שיטת האפייה משקפת את הנוהג של משפחות בוכאריות רבות בתקופה הסובייטית לאפות מצות באורח פרטי. צילום: איתן סימנור,

2004, תצלום באדיבות Alamy

בה.¹⁰⁹ אך נראה כי רק תלמיד אחד מקרבם למד בישיבה בשנותיה הראשונות. בקורות החיים שלו, או במינוח הסובייטי, באוטוביוגרפיה שלו, הודה כי קיבל בבית הוריו חינוך יהודי מזערי.¹¹⁰ אביו לימד בביתו ילדים מלבד בניו שלו. הילדים למדו תנ"ך בעברית ובשפה הבוכאריה היהודית, התג'יכית-היהודית, וכן למדו את פירוש רש"י ואפילו את הספר 'חוק לישראל'. השיעורים נפסקו לאחר שאחד מבאי בית הכנסת הזהיר את האב כי הוא נתון במעקב, וכי עדיף לו להימנע מהוראת אותם שיעורים.¹¹¹ גם ר' עמנואל באבאייב לימד ילדים בביתו בסמרקנד.¹¹² מזמן לזמן הגיעו למוסקווה דיווחים על אודות ילדים יהודים בוכארים הלומדים את יסודות היהדות בקבוצות של שניים-שלושה

109 תלמיד אחד נרשם מן ההתחלה. תלמיד אחר נדחה בטענה כי הוא 'חולה מבחינה פסיכולוגית'. לא מצאתי כל נימוק לדחייה של שני תלמידים נוספים אשר ביקשו להתקבל לישיבה חודשים ספורים לאחר פתיחתה. אחד מהם נולד באוש אך חי בסמרקנד, וחברו הגיע מעיירה קטנה באזור סמרקנד. ראו: פריחודקו אל טשקנבייב, (1) בדצמבר 1956, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 190; נ' אינוגמוב אל גוסטב, 20 בדצמבר 1956, שם, עמ' 45. הרב שליפר, רקטור, רישום הסטודנטים בבית הספר הגבוה ללימודי דת במוסקווה, ישיבת 'קול יעקב', 5 במרס 1957, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 84, עמ' 88; רשימת הסטודנטים של הישיבה שלייד בית הכנסת הכוראלי במוסקווה, 15 בנובמבר 1957, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 85, עמ' 3-4; רשימה נוספת של הנרשמים לישיבה, 28 בינואר 1958, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 98, עמ' 8. שישה מתוך עשרים ושניים הסטודנטים הנותרים היו יהודים גאורגים.

110 יעקב חיימוב, 'אוטוביוגרפיה', 29 בדצמבר 1957, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 98, עמ' 46. כל תלמיד אשר נרשם לישיבה היה צריך להגיש 'אוטוביוגרפיה' קצרה. זה היה הנוהג בכל מוסדות ההשכלה הגבוהה בברית-המועצות. חיימוב הצהיר כי למד את הכתב העברי מאביו והוסיף: 'אני דתי על פי אמונותי, איני אוכל טרפה, שומר את השבת, ומתפלל על פי הנוהג הדתי היהודי'.

111 ריאיון עם הרב יעקב חיימוב, 3 במרס 2004. 'חוק לישראל' הוא ספר ללימוד יומי שנערך לפי סדר הלימוד של האר"י. הוא כולל לכל יום פסוקי תורה, נביאים וכתובים, פרק משנה, קטע גמרא וקטע מחיבור קבלה. נהוג ללמוד מן הספר לאחר תפילת הבוקר.

112 פוזילוב, ב, עמ' 132. על הוראת יסודות היהדות לילדים במרגלאן ראו לעיל, הערה 70.

סוכה בחצר של משפחה יהודית בוכארית בעיר בוכארה, 1988. תצלום: המרכז לחקר

יהדות בוכרה, מכון בן־צבי

ילדים.¹¹³ ילדים יהודים בוכארים רבים – אולי רובם – חגגו את בר המצווה בדרך כלשהי, ולשם כך היה עליהם לקבל הדרכה בסיסית מאבותיהם, סביהם או קרוב משפחה אחר.

נראה כי השלטונות לא היו מודעים לעובדה שיהודים בוכארים למדו במסגרות שפעלו באסיה התיכונה בחסות חב"ד מאז תקופת מלחמת העולם השנייה. חסידי חב"ד ארגנו לימודי יהדות בסמרקנד, ואמנם רוב התלמידים, לפחות בתחילה, היו בניג למשפחות של חסידי חב"ד שמוצאן בחלקים האירופיים של ברית-המועצות, אך הצטרפו אליהם יהודים בוכארים. לרבים מהוריהם של אלה היו קשרים עם חב"ד עוד מלפני המלחמה, מאז ששלח הרבי מלובביץ' ר' יוסף יצחק שניאורסון בשנת 1926 את אחד מתלמידיו המובילים, שמחה גורודצקי, לסמרקנד, כדי לעבוד עם היהודים הבוכארים. לחלק מאותם הורים כבר היו קשרים עם ר' שלמה ליב אליעזרוב, אשר שהה שבע שנים באמירות בוכארה בעשור האחרון של המאה התשע עשרה, ועשה שם כמה שנים נוספות עם תום מלחמת העולם הראשונה.¹¹⁴ שני אישים אלה הכשירו את הקרקע, ואכן ההשקעה השתלמה כאשר צמחה קהילת חב"ד באופן משמעותי עם בואם של היהודים הגולים או המפונים מחלקיה האירופיים של ברית-המועצות בשנים 1941-1942. בקרב היהודים אשר עברו לבוכארה מאוקראינה, מבלרוס וממקומות נוספים בשנות מלחמת העולם השנייה, היו רבנים ויהודים מלומדים אשר לא בהכרח היו קשורים לחב"ד, והללו מילאו תפקיד נכבד בהוראת יסודות הדת היהודית לצעירים יהודים בוכארים.¹¹⁵

¹¹³ בשלהי שנות הארבעים דווח כי ילדים למדו יהדות עם הוריהם בסמרקנד ובבוכארה (וכך היה אף בגאורגיה). נאמר כי שניים עד שלושה ילדים היו לומדים בבתי פרטיים, על פי סבב מסוים. ראו: בירמן, תזכיר קצר על הדת היהודית, 17 בנובמבר 1949, GARF, חטיבה 6991, רשימה 3, תיק 61, עמ' 161. ברור כי הלימוד בסבבים הונהג כדי למנוע את חשיפת קבוצות הלימוד, וזו הייתה הסיבה גם למניינים 'נודדים'.

¹¹⁴ ניאזוב טען כי אליעזרוב עזב את בוכארה בפעם האחרונה בשנת 1920. ראו: ניאזוב, עמ' 53. לדברי וקסלמן הוא נשאר בבוכארה עד 1924. ראו: וקסלמן, עמ' 133-134. כמה ממנהיגי הקהילה היהודית בבוכארה בתקופה הנדונה במאמר זה למדו בהיותם ילדים בתלמוד תורה של אליעזרוב. הוא אף הסמיך כמה שוחטים. ראו: ניאזוב, עמ' 54.

¹¹⁵ כך היה למשל בקזלינסק וכן בערים של עמק פרגאנה. ראינו את עם אברהם קלנדארוב, 18 באפריל 2007, ועם בכור מושאיב, 9 במאי 2007. אין ספק כי זה היה המצב גם בערים אחרות במרכז אסיה, ולמעשה בכל מקום שהיהודים הבוכארים השתדלו להקל בו את מצוקת היהודים המפונים.

נערים בוכארים אחדים אשר למדו להתפלל מאבותיהם ומסביהם עוד בשנות ילדותם, המשיכו בלימודיהם אצל מורים בוכארים ואשכנזים אשר פעלו בחסות חב"ד, ולמדו להוביל את תפילת הציבור כחזנים ולקרוא בתורה על פי טעמי המקרא.¹¹⁶ לאחר מעצרו של מנהיגי קהילת סמרקנד בשנת 1950 ניהלו נערים אלה את התפילה בבית הכנסת הרשמי של העיר. בבית אחד בסמרקנד שלמדו בו נערים באופן סדיר, לימדו הנערים הבוגרים את התלמידים החדשים, והרב חזקיה קאיקוב, הרב הרשמי של בית הכנסת העירוני והמנהיג הרוחני המוכר של הקהילה, היה בא לאותו בית לבחון את ידיעות הנערים.¹¹⁷ במהלך השנים גייסו אנשי חב"ד מורים בוכארים, אשכנזים וגאורגים, ומאות תלמידים אשכנזים ובוכארים רכשו את השכלתם במסגרות הלימודים של חב"ד.¹¹⁸ תכנית הלימודים כללה תנ"ך עם פירושים, תלמוד, מקורות חסידיים ודגש מיוחד על לימוד ה'תניא', ספר היסוד של חסידות חב"ד. התלמידים אף נדרשו לעמוד בכחינות. תנועת חב"ד שילמה למורים שגייסה משכורת צנועה, ומשכורות אלו מומנו מכספי קרן מרכזית אשר התקיימה מתרומות מיהודים ברחבי ברית-המועצות כולה, ובהם יהודים עשירים מבוכארה. הלימודים התנהלו בעיקר בסמרקנד, אך היו מרכזי לימוד גם בטשקנט ובבוכארה, ואף בקהילות יהודיות קטנות באוזבקיסטאן, כגון שהריסאבז, ג'יזאק, אנדיג'אן, נמנגאן וכן קְטִיבְצ'י. במקומות אלה חיפשו שליחי חב"ד יהודים בוכארים מקומיים אשר היו בעלי ידע בסיסי ביהדות ויכלו ללמד את הילדים לקרוא עברית ולהתפלל.¹¹⁹ יהודי בוכארי צעיר אשר מגיל ארבע עשרה לימד את חבריו, הקדיש את מרבית זמנו ומרצו משנת 1965 עד עלייתו לישראל בשנת 1971 למציאת מורים ונערים אשר יהיו מעוניינים בלימוד יסודות היהדות. הוא אף שכר דירות באזורים שחש כי התלמידים יוכלו לצאת ולבוא בהם בלי לעורר

116 ניאזוב, עמ' 127.

117 ריאיון עם אליהו לאדאייב 28 בינואר 2004. הוא סיפר כי אביו העניק לילדיו שלו ולילדי אחיו אשר התגוררו באותו בית מטבעות לקניית ממתקים כדי לעודד אותם להתפלל מדי בוקר. האב היה טרוד בענייני הקהילה ולא היה לו זמן ללמד את ילדיו בעצמו, ונראה ששכר להם מורה מיוחד.

118 ניסלביץ' עמ' 174-177.

119 ראיונות עם בצלאל שיף, 28 בינואר 2004, ועם יוסף לאדאייב, 4 במרס 2004. שיף נמנה עם מורים אלה ולימד בעצמו שלושים ושניים תלמידים יהודים בוכארים בשנים 1969-1970. כל אחד מן התלמידים למד עמו מספר שעות בשבוע, בקבוצות שמונו שניים או שלושה נערים ולעתים ארבעה או חמישה.

חשד, והקפיד להחליף את דירות הלימוד מדי כחודשיים. הוא דאג שהמורים יקבלו תשלום (10 רובלים לתלמיד), ושיהיו להם ספרים לשימוש בשיעורים. הוא הביא את מרבית הספרים ואת תשמישי הקדושה ממקומות במוסקווה שאת כתובותיהם קיבל מאנשי חב"ד. לחלק מן המורים שהעסיק היו לעתים עד חמישים תלמידים. רוב המורים היו גמלאים, אך חלקם היו אנשים עובדים. צעירים יוצאי קהילות קטנות שלא היה בהן איש אשר היה מסוגל ללמדם היו עוברים באופן זמני לסמרקנד והתגוררו בבית משפחה יהודית מקומית. ננקטו אמצעי זהירות רבים כדי למנוע את חשיפתה של פעילות זו. למשל על הגברים והנערים אשר השתתפו בלימודים נאסר לטפח זקן, וכן לא הורשו להתפלל בבית הכנסת הרשמי; הם התפללו במניינים בבתים פרטיים.¹²⁰ בראשית שנות השבעים למדו ארבעה יהודים בוכארים בשנות העשרה המאוחרות לחייהם את דיני השחיטה בחסות חב"ד, ויהודי נוסף נשלח לטשקנט כדי להכשירו להיות סופר סת"ם, ולאחר מכן הצטרף לעמיתיו ולמד אף הוא שחיטה.¹²¹ שיתוף הפעולה בין חסידי חב"ד לבין יהודים בוכארים אפשר למשפחות חסידי חב"ד לשלוח את ילדיהן לבית ספר בטשקנט אשר נוהל בידי יהודי בוכארי, וכך יכלו ללדים אלה להימנע מכתובה בשבת.¹²²

דומה כי דושאנבה וכן מרגלאן וקוקנד, שפעלו בהן שתי הקהילות הבוכאריות היהודיות הגדולות ביותר בעמק פרגאנה, היו מחוץ לתחום ההשפעה של תנועת חב"ד ומערכת החינוך שלה. בשלהי שנות השבעים ואולי עוד קודם לכן לא ידעו מרבית היהודים אשר פקדו את בית הכנסת ברושאנבה כיצד להתפלל. החזן אשר הוביל את התפילה אמר אותה בקול רם מראשיתה ועד סופה, ואילו הקהל הסתפק באמירת 'אמן' מדי פעם וכן באמירת 'קדיש'. למרבית המתפללים לא היו טלית ותפילין.¹²³

120 ריאיון עם יוסף לאדאייב, 4 במרס 2004.

121 ניאזוב, עמ' 127-128.

122 חסיד חב"ד הראשון ששלח את ילדיו לבית ספר זה היה יצחק זילבר, בראשית שנות השישים. בתחילה המנהל כלל לא היה מודע לכך שההלכה היהודית אוסרת כתיבה בשבת. מכל מקום משנקבע התקדים הלכו בעקבות זילבר משפחות נוספות, ובסופו של דבר למדו באותו בית ספר שלושים וחמישה ילדים אשר לא רצו לכתוב בשבת. ראו: זילבר, ביוגרפיה; זילבר, הלהבה, עמ' 8, 10-11.

123 תייר, עמ' 35. וראו: ריאיון עם יוסף לאדאייב, 21 במרס 2004. המרואייין סיפר כי כשל בניסיונו להקים מסגרת ללימודי יהדות ברושאנבה.

אחת הבעיות הבסיסיות אשר הקשו לקיים חיי קהילה סדירים ובכלל זה מסגרות חינוכיות, הייתה המחסור בספרי קודש. אפילו סידורי תפילה לא היו בנמצא, ובעיה זו הטרדה בתי כנסת וקהילות בכל רחבי בריית המועצות. בסוף מלחמת העולם השנייה השתנה היחס לדת והיה נוקשה פחות מאשר בשנים הקשות בטרם המלחמה. בתקופה זו ביקשה קהילת בוכארה כי יושבו לה ספרי התורה ויתר ספרי הקודש מן המוזאון העירוני, שבו נשמרו כמוצגים.¹²⁴ נציג המועצה לענייני דתות ביקר בשנת 1946 בבית כנסת בקונגרס שזה לא כבר פתח את שערי ומצא שם מלבד ספר התורה היחיד שהוסכם על השבתו לקהילה, גם ארון מלא ספרים אשר נדפסו בברלין, בוורשה ובבריטניה. היו אלה מן הסתם סידורים, ספרי תנ"ך ואולי אף פירושים אשר נדפסו בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. הוא הורה להעביר ספרים אלה למוסדות המתאימים.¹²⁵ בשנת 1957 החרים 'מפקח' אשר ביקר במרגלאן את הטלית והתפילין של ראש הקהילה וכן את ספר התורה שהיה בארון הקודש.¹²⁶ ככלל היהודים הבוכארים היו מיומנים בהתמודדות עם המחסור בחפצי קודש: הם השכילו לתקן ספרים ישנים, ובהם סידורי תפילה, וכן תיקנו טליתות. אישה אחת בסמרקנד עסקה בכיתה בהכנת ציציות עבור טליתות.¹²⁷ אדם שביקר בעיר בוכארה בשלהי שנות השישים של המאה הקודמת מצא כי המתפללים בבית הכנסת עטו עליהם סדינים במקום טליתות.¹²⁸ מנהלו היהודי של בית חרושת לאריגים במרגלאן דאג לייצור פיסות בד לבן מעוטרות בתחרה שנועדו לשמש כטליתות.¹²⁹

מפעם לפעם טענו יהודים כי הם חשים אפליה על רקע דתי. בשנת 1946 הותר לקבוצה נבחרת של מוסלמים במדינה לקיים את מצוות החג, העלייה לרגל למכה, ובעקבות זאת פנו יהודים מבוכארה, סמרקנד, קונגרד וטשקנט בבקשה כי יותר להם לעלות לרגל לירושלים.¹³⁰ יהודי בוכארה אף ביקשו כי

124 פוליאנסקי אל אמונוב, 8 במאי 1946, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 84, עמ' 8 ob.

125 'י' איבדוב אל עבדוג'בר עבדורחמנוב, 17 ביולי 1946, TsGAU, חטיבה 2456, רשימה 1, תיק 72, עמ' 10.

126 ריאיון עם בכור מושייב, 9 במאי 2007. המרואיין היה נכדו של ראש הקהילה, ובסופו של דבר קיבל בחזרה את החפצים של סבו.

127 ריאיון עם יוסף לאדאייב, 4 במרס 2004.

128 ריאיון עם מיכאל זנד, 22 באפריל 2007.

129 ראיונות עם בכור מושייב, 9 במאי 2007, ועם יעקב יגודאייב, 14 במאי 2007.

130 קשה לדעת על פי התייעוד אם הייתה זו בקשה קולקטיבית

ליהודים יהיו ארגוני גג ומוסדות מרכזיים, בדומה לארגונים ולמוסדות שהיו לבני הדתות האחרות.¹³¹

כמה מן הקהילות הבוכארייות, בדומה לקהילות יהודיות אחדות בחלקים אחרים של ברית-המועצות, הגיבו באופן מאורגן על הקמת מדינת ישראל. הקהילה היהודית בסמרקנד הכריזה על יום צום וערכה תפילות כאשר נודע כי צבאות ערב תקפו את המדינה הצעירה.¹³² דווח כי יהודים 'מאמינים' אחדים הביעו עניין במדינה שזה עתה נוסדה. בעקבות הקמת המדינה היהודית ומלחמת העצמאות ולאחר שברית-המועצות הכירה במדינת ישראל דה יורה והחליפה עמה נציגים דיפלומטיים, שאלו יהודים דתיים אם הממשל הסובייטי ייזום התיישבות מחדש בפלשתינה ל'יהודים הרוצים בכך' או יאפשר את עלייתם של יהודים.¹³³ העולה הראשון לישראל מברית-המועצות, נכה מלחמה אשכנזי מפרגאנה, סיפר בצירות ישראל באפריל 1949 – ערב צאתו – כי 200 המשפחות היהודיות בעירו ראו בו חלוץ המבשר את עלייתן שלהן.¹³⁴ כאשר ביקר שגריר ישראל בברית-המועצות יוסף אבידר בכית הכנסת הבוכארי בטשקנט בראשית קיץ 1956, הוא פגש שם יהודים דוברי עברית, ומתפללים שאלו אותו ישירות מתי יותר להם לעלות לישראל.¹³⁵

*

החיים הדתיים של היהודים הבוכארים לא היו תוססים במיוחד, אך אין ספק כי החזיקו במסורת אבותיהם ושימרו את הפולחן הדתי. ייתכן כי זיקתם למסורת נבעה מקשרי המשפחה הקרובים שעליהם הקפידו, ומן הכבוד שרחשו בני הדור הצעיר למבוגרים ולאורחות חייהם. ניתן להסביר את יחס יהודי בוכארה לדת גם על רקע דבקותם של שכניהם המוסלמים במנהג אבותיהם. תופעה זו יכולה להעניק לבני המיעוט היהודי עידוד מוסרי ולסייע להם לזכות למידה של הבנה מצד הפקידות המקומית. ייתכן גם שהיהודים הבוכארים חשו שהם

ומתואמת, או שמא מדובר היה בפניות אישיות של יהודים שונים, כל אחד בקהילתו.

131 איבדוב אל פוליאנסקי (8 באוקטובר 1946), GARF, חטיבה

2456, רשימה 3, תיק 1, עמ' 194.

132 וסט, עמ' 42.

133 טאגייב, סקירה של הדת היהודית בשנת 1948, 18 במרט

1949, GARF, חטיבה 6991, רשימה 4, תיק 23, עמ' 28–29.

134 נמיר. נמיר ציין כי לדברי עולה זה רק חמישים מ-200 המשפחות היו של יהודים בוכארים.

135 ימימה אבידר, דפי יומן, 5 במאי 1956. דנה אבידר, בתם של

יוסף וימימה אבידר, היציגה לפני באדיבותה את יומנה של אשת השגריר.

משולבים היטב בחברה המקומית, והדבר אפשר להם להתעלם מן הצווים האנטי־דתיים אשר הופקו במוסקווה. יש לציין כי הפיקוח על הדת במרכז אסיה היה ככל הנראה הדוק פחות מאשר בחלקים אחרים של המדינה. לבסוף, נראה כי לקהילה החשאית של חב"ד בסמרקנד ובטשקנט נודעה השפעה עצומה על החיים הדתיים של היהודים הבוכארים. הייתה הסיבה אשר הייתה, היהודים הבוכארים, שלא כרוב יהודי ברית־המועצות, לא זנחו מעולם את אורחות הדת. הם לא הטו אוזן לקולו של המשטר הסובייטי ולא אימצו את האידאולוגיה שלו, שצידדה במודרניזציה ובחילון, אשר אמורים היו לשמש תחליף למסורות שבהן החזיקו ולזהותם התרבותית והאתנית.

מוגן בזכויות יוצרים

קיצורים ביבליוגרפיים

- Mordechai Altshuler, 'Ten Years of the Yeshiva in Soviet Moscow (1955-1965)', *Jews in Russia and Eastern Europe* I [50] (2003), pp. 33-60 אלטשולר
- Isakhov Aminov, 'Yakhudi' [יהודי בוכארה], *Literaturnyi Kirgizstan* 3 (1989), p. 110 אמינוב
- אברהם בן בנימין אמינוף, ספר ליקוטי דינים... אשר לקטתי ואספתי מפי ספרים וסופרים דינים הנצרכים... וכדי לזכות... בני עמי יושבי בוכארה... העתקתים ללשון פארסי צח, א-ד, ירושלים תר"ס-תרס"א אמינוף
- Lili Baazova, 'Synagogues and Synagogue Life in Georgia in the Postwar Era', Yaacov Ro'i (ed.), *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*, London 1995, pp. 290-300 באזובה
- אושר גבריאלוב, מוסר אביך ודפי זכרון חיים, (רמלה) 2006 גבריאלוב
- Benjamin West, *Struggles of a Generation: The Jews under Soviet Rule*, Ramat-Gan 1959 וסט
- Maks Vekselman, 'The Lubavich Hasidim in Uzbekistan, 1918-1995', *Shvut* 8 [24] (1999), pp. 133-149 וקסלמן
- 'Itskhak Zil'ber', Zeev Vagner (ed.), *Vosemnadtsat*, Jerusalem 1989, pp. 74-75 זילבר, ביוגרפיה
- [הלהבה לא תצרוב אותך] *Itskhak Zil'ber, Plam'ia ne spalit tebia*³, Jerusalem 1989 זילבר, הלהבה
- Aleksandr Iarkov, *Evrei v Kyrgyzstane* [היהודים בקירגיזסטאן], Bishkek 2000 יארקוב
- שלמה חי ניאזוב, מסירות נפש של יהודי בוכארה, ניו יורק תשמ"ו ניאזוב
- 'Moshe Niselevich', Zeev Vagner (ed.), *Vosemnadtsat*, Jerusalem 1989, pp. 174-177 ניסלביץ'
- מרדכי נמיר, שליחות במוסקבה: ירח דבש ושנות זעם, תל-אביב תשל"א נמיר
- קתרין פוז'ול, 'קהילות היהודים דוברי תאג'יכית באסיה התיכונה: תמונת מצב', פעמים 35 (תשמ"ח), עמ' 179-197 פוז'ול
- M. Fuzailov, *Gody, fakty, liudi* [שנים, אירועים, אנשים] I-III, Samarkand 1993-2003 פוזיילוב
- Gennadii V. Kostyrchenko (ed.), *Gosudarstvennyi antisemitizm v SSSR, 1938-1953* [1953-1938] [אנטישמיות ממלכתית בבית-המועצות 1938-1953], Moscow 2005 קוסטירצ'נקו
- Alanna Cooper, 'Feasting, Memorializing, Praying and Remaining Jewish in the Soviet Union: The Case of the Bukharan Jews', Zvi Gitelman (ed.), *Jewish Life after the Soviet Union*, Bloomington & Indianapolis 2003, pp. 141-151 קופר
- Yaacov Ro'i, *Islam in the Soviet Union: From World War II to Perestroika*, London & New York 2000 רואי, אסלאם

—, 'The Religious Life of the Bukharan Jewish Community in Soviet Central Asia after World War II', Ingeborg Baldauf, Moshe Gammer & Thomas Loy (eds.), <i>Bukharan Jews in the 20th Century: History, Experience and Narration</i> , Wiesbaden 2008, pp. 57-74	רואי, החיים הדתיים
יעקב רואי, 'חג הפסח מול המשטר הסובייטי', בר אילן כד-כה (תשמ"ט), עמ' 173-195	רואי, חג הפסח
Israel Tayar, <i>Sinagoga: Razgromlennaiia, no nepokorennaiia</i> [Jerusalem 1987, [בית הכנסת: הרוס, אך לא מנוצח]	תייר
Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii של הפרציה הרוסית, מוסקווה)	GARF
Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv politicheskoi dokumentatsii Kirgizskoi Respubliki (הארכיון הממלכתי המרכזי של תיעוד פוליטי של הרפובליקה הקירגיזית, בישקק)	TsGAPDKR
Tsentral'nyi Gosudarstvennyi arkhiv Uzbekistana (הארכיון הממלכתי המרכזי של אוזבקיסטאן, בישקק)	TsGAU
Tsentr Khraneniia sovremennykh dokumentor (מרכז לשימור תיעוד בן זמננו, מוסקווה)	TsKhSD

